

Tomasz Związek

Mechanizmy poboru podatków nadzwyczajnych na początku XVI wieku na przykładzie kaliskich rejestrów poborowych*

Abstrakt: Artykuł jest poświęcony mechanizmom poboru podatków nadzwyczajnych na początku XVI w. na przykładzie kaliskich rejestrów poborowych z lat 1507–1510. Dzięki źródłoznawczym analizom dostępnych materiałów udało się rozpoznać i opisać wiele elementów związanych z zapleczem organizacyjnym towarzyszącym poborowi świadczeń finansowych. Mowa nie tylko o próbach przedstawienia kolejnych etapów redagowania rejestrów poborowych, ale także o działalności kancelarii poborców podatkowych, kwestii faktycznego przeprowadzania poborów w określonym terminie, przestrzennym aspekcie ich wybierania i charakterystyce grup społecznych odpowiedzialnych za dostarczenie pieniędzy poborcom. Tekst tworzy dobre pole do dalszej dyskusji nad dziejami systemu skarbowego w Polsce wczesnonowoczesnej.

Abstract: The article is devoted to mechanisms of extraordinary tax collection in the early 16th c. as exemplified by tax rolls from Kalisz from the years 1507–1510. Thanks to analyses of available source materials it has been possible to reveal and describe many elements of the tax collection system, including the stages of compiling tax rolls, the work of tax collectors' offices, the issue of tax collection being actually carried out on time, the spatial aspect of collection and the characteristics of the social groups responsible for delivering the money to collectors. The article is intended to facilitate discussion on the history of the tax system in Poland in the early-modern period.

Słowa kluczowe: skarbowość, rejestry poborowe, źródłoznawstwo, wczesna nowożytność, Jagiellonowie

Key words: treasury, tax registers, source studies, early modern period, Jagiellonian dynasty

- I. Wstęp: 1. Cel artykułu; 2. Przydatność rejestrów poborowych; 3. Rejestry kaliskie.
- II. Rejestry poborowe — formularz i kancelarie: 1. Relacja między brudnopisem a czystopisem; 2. Pisarze i personel związany z poborem; 3. Daty poboru świadczeń. III. Przestrzenny i osobowy aspekt poboru: 1. Miejsce poboru świadczeń; 2. Osoby przynoszące pobór.
- IV. Podsumowanie i perspektywy badawcze

I. Wstęp

Podatki nadzwyczajne stanowiły istotną część dochodów składających się na coś, co dla początku XVI w. moglibyśmy umownie nazwać budżetem Królestwa Polskiego¹. Mimo wielu

* Niniejsze badania zostały przeprowadzone w ramach projektu *Zdolności finansowe państw jagiellońskich w XVI w. na tle porównawczym* finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki. Numer projektu 2017/27/L/HS3/03242. Serdecznie dziękuję za cenne uwagi, które pozwoliły znacząco ulepszyć niniejszy tekst, Adamowi Kozakowi, Michałowi Gochnie oraz Piotrowi Guzowskiemu. Wyrazy wdzięczności należą się także Krisztinie Rábai z Uniwersytetu Segedyńskiego za wiele inspiracji i rozmów na temat historii papieru we wczesnonowoczesnej Europie Środkowo-Wschodniej.

¹ Por. Boroda K., Guzowski P. 2016.

lat badań nad zagadnieniami osadniczymi a niedawno gospodarczymi, w których podstawowymi źródłami były rejestry poborowe, nadal niewiele wiemy o tym, w jaki sposób organizowany był pobór tych fundamentalnych dla funkcjonowania państwa świadczeń fiskalnych². Pewną próbą rozpoznania tego problemu był opublikowany w 2019 r. artykuł dotyczący analiz rejestrów wielkopolskich z XVI stulecia³. Jednak rejestry poborowe od czasów prac Krystyny Górskiej⁴ oraz Ireny Gieysztorowej i Anny Żaboklickiej⁵ nie doczekały się żadnego zwartego studium źródłoznawczego.

1. Cel artykułu

Celem niniejszego tekstu jest przyjrzenie się mechanizmom poboru podatku nadzwyczajnego na przykładzie najstarszych rejestrów poborowych powiatu kaliskiego z lat 1507–1510⁶. Zachowały się one — co wyjątkowe dla tego okresu — w postaci brudnopisów. Dzięki temu można z nich uzyskać znacznie więcej informacji o sposobach przeprowadzania egzekucji świadczeń fiskalnych niż na przykład z tego typu dokumentacji z sąsiedniego powiatu konińskiego, zachowanej w pełni w formie czystopisowej⁷. Artykuł ten nie wyczerpuje omawianej tematyki, stanowiąc raczej prezentację potencjalnych możliwości badawczych otwieranych przez analizy źródłoznawcze.

2. Przydatność rejestrów poborowych

Historycy zajmujący się źródłami podatkowymi zawsze starali się wartościować analizowane materiały, uznając jedne za bardziej, inne zaś za mniej przydatne do badań. Przekonanie to, bazujące na czynnikach czysto subiektywnych, należy obecnie raczej odrzucić, gdyż rejestry z niemal każdej dekady XVI w. prezentują zupełnie inny poziom rozwoju zarówno pod względem formy kancelaryjnej rozumianej jako sposób zapisu zawartych w nich danych, jak i stopnia zaawansowania myśli fiskalnej, który idealnie odbijał się w tych źródłach. Istotnym ograniczeniem wpływającym na prezentowane tu dociekania źródłoznawcze jest brak materiałów starszych od zachowanej dokumentacji z początku panowania Zygmunta Starego, takich jak na przykład quasia-kataster z 1489 r., który znany jest jedynie dla obszaru Kujaw⁸, czy jeszcze wcześniejsze rejestry poborowe⁹. Należy jednak założyć, że podobne zestawienia mogły być przygotowane dla pozostałych prowincji Korony. Natomiast niedostatki źródłowe nie pozwalają na pełne przeanalizowanie zmian, które musiały zajść w systemie skarbowym od XV w.¹⁰ Niemniej rejestry poborowe, będąc kopalnią wiedzy o strukturze osadniczej, gospodarczej, demograficznej i językowej, powinny być także traktowane jako podstawowe źródła do badań nad historią skarbowości.

Rejestry poborowe¹¹ są efektem działań pracowników aparatu skarbowego (głównie subkolektora i związanego z nim personelu pisarskiego) i zawierają informacje o podatku pobranym ze wsi lub miast danego powiatu lub ziemi wchodzących w skład Korony. Byt prawny danego obciążenia fiskalnego był zagwarantowany odpowiednią konstytucją sejmową (uniwersał po-

² Pierwszego rozpoznania tych źródeł i opisu mechanizmów poborów podatkowych dokonał Adolf Pawiński — Pawiński A. 1881.

³ Gochna M., Związek T. 2019.

⁴ Górská K. 1957.

⁵ Gieysztorowa I., Żaboklicka A. 1955.

⁶ W tych latach na terenie całego Królestwa Polskiego występowała zaraza. Więcej na ten temat zob. Związek T. 2020.

⁷ Por. Związek T. 2013.

⁸ Lustracja. 1961.

⁹ Nawrocki S. 1959.

¹⁰ Pewne rezultaty mogłaby przynieść analiza źródeł mazowieckich, polegająca na porównaniu materiałów zachowanych dla czasów przed i po inkorporacji Mazowsza do Korony po 1526 r.

¹¹ Terminy „rejestr” i „spis” stosuję wymiennie ze względów stylistycznych, mając jednak pełną świadomość, że najbardziej poprawnym merytorycznie określeniem jest „rejestr” (łac. *registrum*).

borowy), w której prawodawca (król) ustalał przyczyny (motywy), termin i niekiedy także sposób wybierania podatku oraz określał grupy społeczne i obiekty gospodarcze objęte egzekucją należnych sum w postaci zryczałtowanej opłaty skarbowej. W związku z tym ze względów źródłoznawczych za spójną całość uznaję rejestr poboru nadzwyczajnego (rejestr łanowy), spis szosu i czopowego. Dopelnieniem tego typu źródeł mogą być — szczególnie dla drugiej połowy XVI w. — wykazy retent, czyli zaległych świadczeń skarbowych, w tym względzie stanowiące wraz z krążącymi zwolnieniami podatkowymi materiały okolopoborowe.

3. Rejestry kaliskie

Najstarsze zachowane rejestry kaliskie pochodzą z lat 1507–1510 i są obecnie przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w oddziale I Archiwum Skarbu Koronnego (zob. tabela 1). Stanowią one jednolity zbiór materiałów fiskalnych opracowywanych rok po roku przez głównego poborcę podatkowego Wielkopolski — Jakuba Boturzyńskiego i podległy mu aparat kancelaryjny. Z tego też względu są doskonałym zespołem źródeł do badań nad organizacją przeprowadzania poborów w późnośredniowiecznej i wczesnonowożytnej Koronie¹².

Tabela 1. Wykaz zachowanych najstarszych rejestrów poborowych powiatu kaliskiego z pierwszych lat panowania Zygmunta Starego. Oprac. własne

Table 1. A list of the oldest surviving tax rolls from the district of Kalisz from the beginning of Sigismund I's reign. Compiled by the author

Rok	Typ poboru	Źródło	Uwagi
1507	łanowy	ASK I 12, k. 1–29	pobór w wysokości jednego wiardunku z łana
1508	wojenne, łanowy	ASK I 12, k. 30–59	—
1508	czynsze zapisane na ziemi i pochodzące z prawa wykupu	ASK I 12, k. 61–86	rejestr notujący ¼ opłaty od czynszów istniejących na danych dobrach uchwalony jeszcze w 1507 r. (Volumina. 1996, s. 201–202)
1509	łanowy	ASK I 12, k. 91–120	pobór jednoroczny o stawce jednego wiardunku z łana; niezapisane k. 115–116v
1510	łanowy	ASK I 12, k. 121–146v, 216–249v	pobór wybierany w dwóch ratach po 6 gr od łana każda; k. 146 pusta

II. Rejestry poborowe — formularz i kancelarie

O rejestrach poborowych z początku XVI w. wspominał Jan Rutkowski¹³. Badacz ten podzielił przechowywane w AGAD rejestry na „rejestry podatków sejmowych, poradnego, wreszcie dochodów z dóbr ziemskich królewskich”¹⁴. Pisał dalej, że samych „rejestrów sejmowych” (tzn. nadzwyczajnych — łanowych) zachowało się nieco ponad dwadzieścia, głównie dla powiatów szydłowieckiego, wiślickiego, pilźnieńskiego, tarnowskiego i konińskiego, datując je na lata 1501–1506¹⁵. W innym miejscu swojego artykułu błędnie podał, że w zbiorze

¹² Dla tego regionu dysponujemy także bliźniaczą serią rejestrów pyzdrowskich. Te jednak nie zostały do tej pory objęte badaniami.

¹³ Rutkowski J. 1909.

¹⁴ Rutkowski J. 1909, s. 5.

¹⁵ Rutkowski J. 1909, s. 5–6.

o sygnaturze ASK I 12 znajdował się rejestr poradnego¹⁶. Pomyłka ta wyniknęła zapewne z uznania za takowy rejestru od czwartej części dochodów z czynszów, w którym wymieniono właścicieli i dzierżawców wsi z 1508 r. (zob. tabela 1). Rutkowski mylił się również w datowaniu spisu zachowanego dla powiatu konińskiego, wskazując, że ten pochodził z roku 1501 a nie 1507¹⁷. Był to jednak rezultat niewłaściwego odczytu cyfr zapisanych pismem gotyckim.

1. Relacja między brudnopisem a czystopisem

Badacz zajmujący się zagadnieniami skarbowości późnośredniowiecznej i wczesnonowoczesnej skazany jest na pracę z rozproszonym, wybrakowanym i obszernym materiałem źródłowym¹⁸. Oznacza to, że przeprowadzenie kompleksowej kwerendy przez pojedynczą osobę jest trudne do wykonania. Szczególnie jeśli tematem podjętej pracy jest kwestia funkcjonowania różnych technicznych mechanizmów związanych z poborem świadczeń fiskalnych. Z tego też względu skutecznym podejściem jest wyciągnięcie wniosków z wnikliwej analizy źródłoznawczej dostępnej dokumentacji.

Rejestry poborowe można podzielić przede wszystkim ze względu na format karty. Wśród materiałów zachowanych w oddziale I Archiwum Skarbu Koronnego (ASK) dominuje format *folio fracto* (np. rejestry kaliskie i pyzdrowskie). Znane są jednak przykłady używania tzw. dudek¹⁹. Inną możliwością jest klasyfikacja na podstawie budowy wewnętrznej spisów. Michał Gochna zaproponował (bazując na doświadczeniach z lektury materiałów wielkopolskich z drugiej połowy XVI w.) podział typologiczny rejestrów poborowych na tekstowe i tekstowo-tabelaryczne²⁰. Pierwszy polegał na ujmowaniu danych w postaci listy miejscowości (ułożonej parafiami, zdarzały się jednak także uszeregowania alfabetyczne) z opisowym wymienieniem poszczególnych kategorii podatkowych zestawionych z liczbami. Wtedy zazwyczaj na zewnętrznej stronie karty umieszczona była sumaryczna kwota opłaconego podatku z danej wsi. Ten prosty schemat jest w zasadzie dominujący. Zdarzają się niekiedy pewne odstępstwa, czego przykładem mogą być spisy mazowieckie z lat czterdziestych XVI w., w których całość informacji o miejscowościach wpisywana była w środkowej (z trzech) kolumnie na karcie. Po bokach odnotowywano natomiast raty opłaconego podatku, z lewej pierwszą, a z prawej drugą. Z kolei rejestry drugiej kategorii (zdecydowanie rzadsze) przypominały dzisiejsze arkusze kalkulacyjne z tabelami — w wierszach pierwszej kolumny znajdowały się nazwy miejscowości, zaś kolejne odpowiadały poszczególnym kategoriom podatkowym.

Rękopisy zgromadzone w ASK to w dużej części dobrze wykonane czystopisy ze schludną strukturą graficzną. Brak tu skreśleń, poprawek i uzupełnień, które powinny być raczej naturalnym elementem źródeł tego typu. Z tego względu istotne jest porównanie rejestrów kaliskich, pyzdrowskich i konińskich, które uwidacznia znaczące różnice między brudnopisem a wersją czystopisową (ryc. 1). Z graficznej analizy źródeł widać, że dwa pierwsze odzwierciedlają pewien stopień redakcji, zaś spis koniński musi być formą finalną całego procesu związanego z obiegiem dokumentacji skarbowej.

We wstępnej próbie interpretacji związku między brudnopisem a czystopisem pomocna jest teza dotycząca sporządzania rejestrów poborowych z drugiej połowy XVI w., według której to listy poszczególnych miejscowości były przepisywane z zestawień z lat poprzedzających²¹. W twier-

¹⁶ Rutkowski J. 1909, s. 27, przyp. 8.

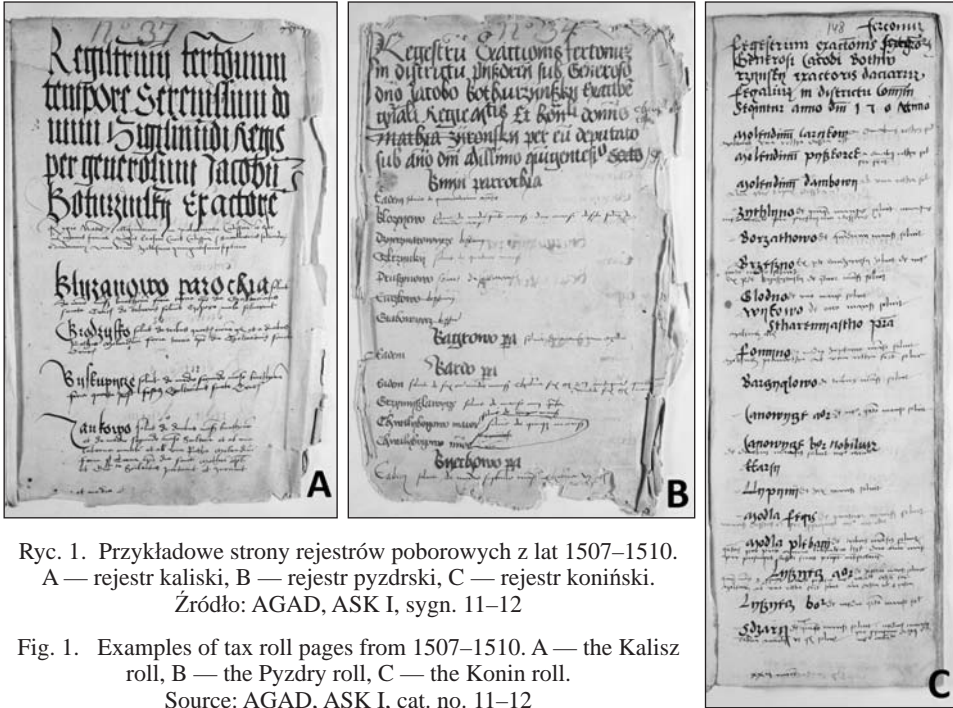
¹⁷ Związek T. 2013.

¹⁸ Problem dobrze ilustruje fakt, że nawet ograniczając się do kwerendy tylko w zasobie AGAD, należy zapoznać się nie tylko z bogatym zespołem ASK, ale także szukać materiałów w dokumentach luźnych (zarówno papierowych, jak i pergaminowych) oraz w Metryce Koronnej. Dodatkowo należałoby jednak przeprowadzić kwerendy w archiwach pozawarszawskich, w których znajdują się inne źródła, np. rachunki komór celnych (Kraków, Poznań).

¹⁹ Związek T. 2013.

²⁰ Gochna M. 2014, s. 144.

²¹ Boroda K. 2014, s. 22; Słoń M. 2017, s. 21.

Ryc. 1. Przykładowe strony rejestrów poborowych z lat 1507–1510.

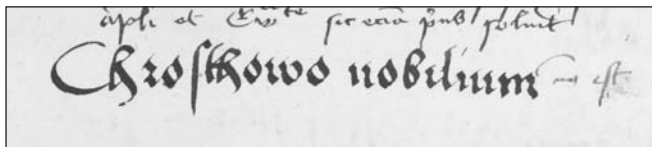
A — rejestr kaliski, B — rejestr pyzdry, C — rejestr koniński.

Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 11–12

Fig. 1. Examples of tax roll pages from 1507–1510. A — the Kalisz roll, B — the Pyzdry roll, C — the Konin roll.

Source: AGAD, ASK I, cat. no. 11–12

dzeniu tym jest dużo racji, choć nie sformułowano go na podstawie badań nad początkami poszczególnych spisów podatkowych, lecz obserwując praktykę istniejącą w drugiej połowie XVI stulecia, odtworzoną dzięki przygotowaniu katalogu wzmianek o każdej z osad wpisanych do rejestru poborowego. Przykładem takiego postępowania w rejestrach kaliskich jest przypadek wsi Chrostowo w parafii Chlewo. Według danych z *Atlasu historycznego Polski* Chrostowo miało być szlacheckim folwarkiem o przybliżonej lokalizacji pomiędzy Śwenicami a znajdującym się w województwie sieradzkim Sulmówkiem²². W rejestrze poborowym z 1507 r. nazwa „Chrostowo nobilium” faktycznie została wymieniona pod parafią Chlewo²³. Znalazła się tam jednak dodatkowa adnotacja „non est” wpisana przez wiodącą w rękopisie rękę pisarza określonego jako A (ryc. 2).

Ryc. 2. Chrostowo w parafii Chlewo według rejestru poborowego z 1507 r.

Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 4

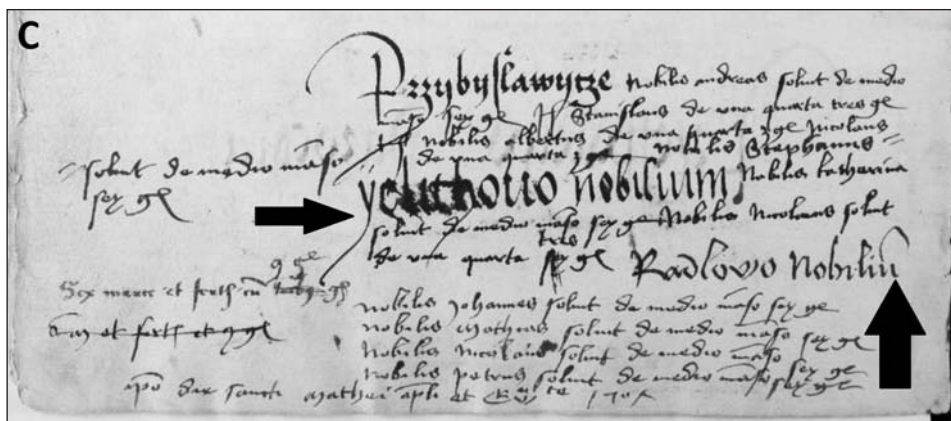
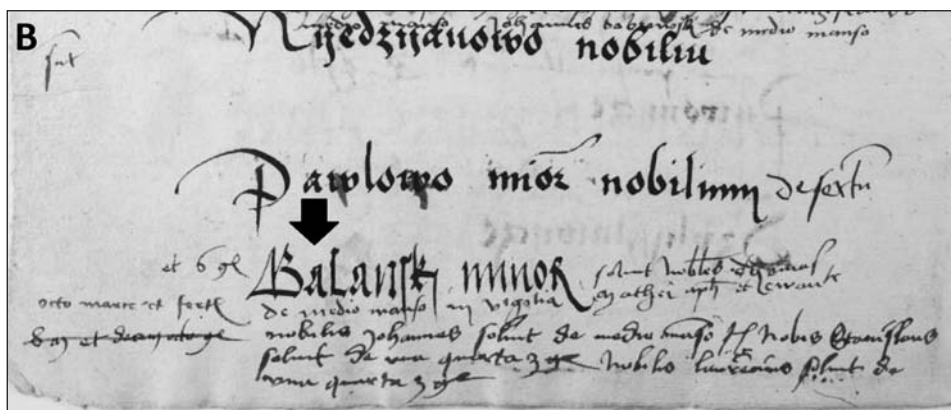
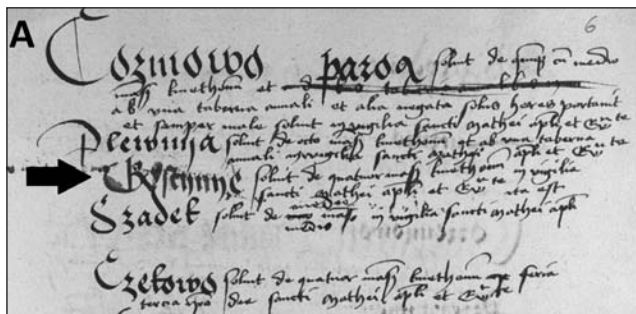
Fig. 2. Chrostowo in the parish of Chlewo according to the 1507 tax roll.

Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 4

²² Dokładna lokalizacja tej osady znajduje się w warstwie „Rejestry poborowe woj. kaliskiego w XVI w.” na stronie www.atlasfontium.pl (dostęp 11.02.2021).

²³ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 4.

Chrostowo odnotowano we wszystkich źródłach z pierwszej połowy XVI w. oraz w rejestrach z lat 1564²⁴, 1565²⁵, 1576²⁶ i 1591²⁷. Każdy z tych wpisów jest pusty, a przy tym dodatkową informację o folwarku zawierają jedynie spisy z drugiej połowy wieku. Sugeruje to, że wspomniana wieś została przyporządkowana do parafii Chlewo najprawdopodobniej w wyniku pomyłki, zauważonej przez osobę redagującą zestawienie (identyfikowaną jako ręka A) w 1507 r.

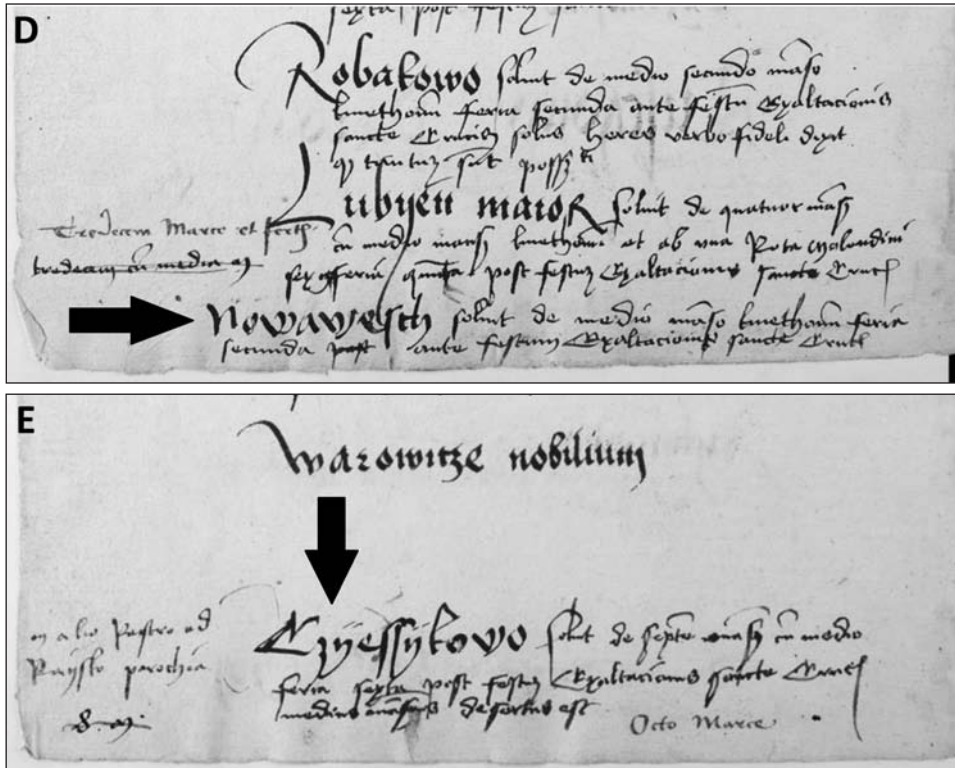

²⁴ AGAD, ASK I, sygn. 13, k. 178: *Chrostowo praedium*.

²⁵ AGAD, ASK I, sygn. 13, k. 81: *Chrostowo praedium*.

²⁶ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 593: *Chrostowo praedium Sulimowko*.

²⁷ AGAD, ASK I, sygn. 11, s. 1474: *Chrostowo praedium*.

Ryc. 3. A — informacja o miejscowości Gostynie (*Goseynye*) wpisana poza pierwotnym formularzem. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 6; B — informacja o miejscowości Gałązki Małe (*Galansky Minor*) wpisana poza formularzem u dołu karty. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 8v; C — dopisane miejscowości Jelitów (*Yelithouo nobilium*) i Radłów (*Radlowo nobilium*). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 14v; D — dopisana miejscowość Nowa Wieś (*Nowawesch*). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 16v; E — dopisana miejscowość Cieszyków (*Czyessykowo*), na lewym marginesie adnotacja: *in alio re[g]estro ad Raysko parochia*. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 19v

Fig. 3. A — Information about the hamlet Gostynie (*Goseynye*) added outside the form. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 6; B — Information about the hamlet Gałązki Małe (*Galansky Minor*) added outside the form at the bottom of the sheet. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 8v; C — the hamlets Jelitów (*Yelithouo nobilium*) and Radłów (*Radlowo nobilium*), added to the roll. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 14v; D — the hamlet Nowa Wieś (*Nowawesch*), added to the roll. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 16v; E — the hamlet Cieszyków (*Czyessykowo*), added to the roll, with a note on the left margin: *in alio re[g]estro ad Raysko parochia*. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 19

Pisarz sporządzający pierwotną listę miejscowości w rejestrze poborowym musiał pomylić się, utożsamiając pobliską Chrostnę z Chrostowem. Błąd powtarzany w początku XVI w. był powielany w kolejnych dekadach. Zastanawiające jest późniejsze dodanie adnotacji o funkcjonującym tam folwarku. Nie wiadomo, kiedy doszło do przekształcenia tej jednostki osadniczej w folwark. Chrostowo mogące leżeć w parafii Chlewo nie zostało wymienione w materiałach zebranych w tzw. Tekach Dworzaczka²⁸. W późnośredniowiecznych księgach sądowych powiatu kaliskiego wzmiankowano natomiast *Sulymowo Minori dicta Chrosthna* i *Sulymowo Chrosna*

²⁸ Teki Dworzaczka.

*dicta*²⁹. Znany jest także Jan „de Minori Sulymowo Chroszna, filio olim Stephani de eadem Chroszna”, któremu rezygnowano w 1494 r. dział (*sors*) Morawek za 30 grzywien płatnych w półgroszach³⁰. Na podstawie tych zapisek nie można utożsamiać żadnej z dwóch miejscowości o nazwie Chrostowo położonych w powiecie kaliskim z Chrosną (Chrośną?), będącą — jak się wydaje — przysiółkiem Sulimowa Małego³¹.

W związku z powyższym nasuwa się szereg pytań. Skoro wiadomo, że poszczególne listy osad były przepisywane, to kto tego dokonywał i gdzie? Czy omawiane tu rejestry są dokumentami czystopisowymi, czy też brudnopisami, a może stanowią formę pośrednią? Jeżeli uznamy, że część z nich jest brulionami, to jakie elementy świadczyć mogą o takim ich statusie? Czy na podstawie danych w nich zawartych możliwe jest powiedzenie czegoś o tym, dlaczego rejestry te zawierają dosyć dużą liczbę błędów o charakterze osadniczym (np. mylnie przyporządkowanie osad do poszczególnych parafii, tworzenie nieistniejących miejscowości itd.)³²? Zasadniczą kwestią jest więc uchwycenie sposobu, w jaki powstawały i funkcjonowały rejestry poborowe w organizacji skarbowości wczesnonowoczesnej.

Na podstawie dotychczasowych badań udało się wytypować te elementy, które mogą świadczyć o brulionowym lub czystopisowym charakterze danego rejestru w okresie do około połowy XVI w. Należą do nich:

- dopisywanie, wykreślanie oraz poprawianie nazw ze stworzonej wcześniej listy miejscowości (ryc. 3 A–E i ryc. 4 A–F);
- wypełnianie stworzonego wcześniej wykazu osad za pomocą glos i nietypowego układu tekstu podającego informacje o opłaconych kategoriach podatkowych (ryc. 3 E);
- zamieszczanie informacji o datach wniesienia odpowiedniej opłaty (ryc. 4 D–F);
- informowanie o osobie wnoszącej wpłaty wraz z adnotacją o złożonej przysiędze;
- podawanie informacji o przyczynie nieopłacenia poboru;
- wpisywanie informacji o poborze przez więcej niż jedną rękę (ryc. 6 A–B).

Wpisywanie miejscowości poza początkowym wykazem osad na pewno nie wynikało z lokowania tych wsi w momencie sporządzania spisu. Odwołując się do zamieszczonych przykładów z rejestru poborowego z 1507 r. (ryc. 3) — Jelitowo zostało poświadczane już w 1247 r.³³, Cieszyków w 1261 r.³⁴, Radłowo i Nowa Wieś w 1417 r.³⁵, zaś Gostynie w 1425 r.³⁶ Oczywiście nie są to daty lokacji, a jedynie najwcześniejsze wzmianki w źródłach pisanych³⁷. Wskazuje to, że osady te pominięto w pierwotnym spisie wsi dostarczonym poborcom, a zostały one dopisane później ręką redaktora, zapewne podczas odnotowywania opłat wnoszonych w trakcie poboru na jesieni 1507 r. W kolejnych wykazach podstawowy formularz został już zaktualizowany i miejscowości dopisywane na marginesach rejestru z 1507 r. wprowadzono we właściwe miejsca listy. W zestawieniu z 1508 r. jedynie mylnie opuszczono w nazwach tych wsi samogłoski: „a” i „o”, które później były nadpisane inną ręką (ryc. 4 A–B). Zdarzały się także przypadki poprawiania całego zapisu nazwy miejscowości (ryc. 4 C–F). Jest mało prawdopodobne, by tego

²⁹ APPoz., Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, sygn. Gr. 30, k. 64r, 193r.

³⁰ APPoz., Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. Gr. 7, s. 105.

³¹ Podobna interpretacja znalazła się w adnotacjach na kopercie z tą jednostką osadniczą w kartotece *Słownika historyczno-geograficznego Wielkopolski w średniowieczu* przechowywanej w Poznaniu (dalej: Kartoteka SHGPWlkpl). Za zgodę na korzystanie z zasobów kartoteki dziękuję Prof. Tomaszowi Jurkowi.

³² W kwestii przyporządkowania osad do okręgów parafialnych i pomyłek z tym związanych zob. Borek A. 2017; Szady B. 2017.

³³ Kodeks. 1877, nr 263.

³⁴ Schlesisches Urkundenbuch. 1984, nr 368; Kodeks. 1877, nr 602.

³⁵ Roty. 1974, nr 559 i 479.

³⁶ Roty. 1974, nr 1046.

³⁷ Kartoteka SHGPWlkpl.

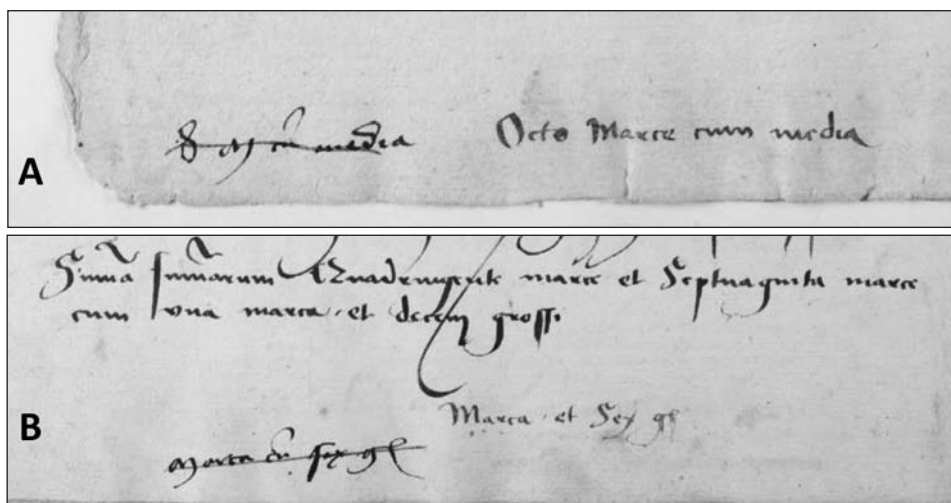

Ryc. 4. A — nadpisana litera „A” w nazwie wsi Fałęcice (*Palanczicze*). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 64v; B — nadpisana litera „O” w nazwie wsi Korzeniew (*Corzemyno*). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 66v; C — poprawiona nazwa miejscowości Wieczyn na lewym marginesie karty. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 65; D — poprawiona nazwa miejscowości Sierzchów na lewym marginesie karty. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 75v; E — dwukrotnie poprawiana nazwa miejscowości Wyrów. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 80; F — poprawiona nazwa wsi Wszółów. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 2v

Fig. 4. A — The letter “A” overwritten in the name of the hamlet Fałęcice (*Palanczicze*). Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 64v; B — The letter “O” overwritten in the name of the hamlet Korzeniew (*Corzemyno*). Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 66v; C — The name of the hamlet Wieczyn corrected on the left margin. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 65; D — The name of the hamlet Sierzchów corrected on the left margin. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 75v; E — The name of the hamlet Wyrów corrected twice. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 80; F — The corrected name of the hamlet Wszółów. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 2v

typu błędy popełnił pisarz pracujący w kancelarii grodzkiej lub ziemskiej powiatu, na którego terenie przeprowadzany był pobór. Musiały one w takim razie powstać z dala od miejsca poboru świadczenia. Wobec braku gruntownego studium poświęconego zagadnieniom skarbowości epoki jagiellońskiej należy założyć, że analizowane materiały były, w mniejszym lub większym stopniu, redagowane w pierwszej kolejności w środowisku podskarbiego i podległych mu pisarzy. Idąc dalej tym tropem, zasadne jest przyjąć, że układ graficzny rejestrów (formularz wyjściowy) mógł być stosowanym przez aparat skarbowy zabezpieczeniem przed oszustwami ze strony poborców podatkowych. Zestawiona pierwotnie lista miejscowości pełniła rolę punktu odniesienia, określała minimum, z którego należało wybrać świadczenia pieniężne należne fiskusowi, i stanowiła podstawę późniejszej, ścisłej weryfikacji, na przykład poprzez zliczenie należnych kwot i odnotowanie sum u dołu każdej strony (ryc. 5 A–B).

Ryc. 5. A–B — podliczenia kwot zebranego podatku na kartach rejestru poborowego z 1507 r.
Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 17v, 24v

Fig. 5. A–B — The sums of the tax collected in the roll from 1507. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 17v, 24v

Źródłem wykazu osad tworzonego przez pisarzy koronnych musiały być zatem inne listy miejscowości przechowywane w podskarbiostwie. Być może wykorzystywano do tego rejestry poradnego, które sporządzane były już na długo przed stałym rozpisywaniem nadzwyczajnych poborów. Tak przygotowane zestawienia trafiały zapewne do stolic ziem lub powiatów, gdzie organizowana była właściwa egzekucja podatków. Tam musiały powstawać w dużej części niezachowane już dzisiaj materiały okółoborowe, na podstawie których wypełniano później dostarczone wykazy³⁸. Istnienie tego typu dokumentacji nie jest potwierdzone w sposób bezpośredni. Jej funkcjonowania można domyślać się na podstawie dwóch faktów. Po pierwsze wszystkie osady i działy wiejskie (*sortes*), które nie opłaciły podatków, trafiały do spisów retent³⁹. Te znane są już dla przełomu XV i XVI w. w postaci list miejscowości obłożonych karą 14 grzywien wciąganych do ksiąg grodzkich. Retenty nie były jednak wprost odnotowywane w naj-

³⁸ Świadectwem sporządzania tej dokumentacji są tomy rekognicjarzy zawierające ulotne listy dostarczane poborcem podatkowym w trakcie trwania poborów, zob. AGAD, ASK IV (oddział pt. Księgi rekognicji).

³⁹ Gochna M., Związek T. 2019, s. 92–99.

starszych zachowanych rejestrach poborowych⁴⁰. Klauzule odsyłające „ad retenta” znane są, jak dotąd, jedynie z wykazów podatkowych z drugiej połowy XVI w.⁴¹ Można jedynie przypuszczać, że wszystkie niewypełnione miejsca w zestawieniach osad potwierdzały nieopłacenie należności fiskalnej i wprowadzenie miejscowości do ewidencji zaległego podatku. Niektóre osady posiadały ponadto zwolnienia, które także nie zawsze były odnotowywane w rejestrach⁴². Drugim dowodem jest to, że niekiedy w analizowanych źródłach pojawiają się maniere dyplomatyczne, które można uznać za charakterystyczne dla przepisywania określonej treści z jednego miejsca do drugiego⁴³. Są one w szczególności widoczne w datacjach poszczególnych zapisek: *feria quinta post festum Sancte [sic] Exaltacionis Sancte Crucis*⁴⁴; *feria sexta post festum Exaltacionis Sancte Crucis Apostoli et Ewangeliste*⁴⁵; *feria quarta post festum Sancte [sic] Exalacione Sancte Crucis*⁴⁶; *feria tercia ante festum Sancte Sancte [sic] Mathei Apostoli*⁴⁷.

Uzupełnianie i redagowanie rejestrów poborowych mogło trwać długo, nawet ponad pół roku od zakończenia wybierania największej liczby obciążeń fiskalnych (por. wykresy 1 i 2). Oznacza to, że pieniądze z poboru trafiały w rzeczywistości do skarbcza w czasie do roku od momentu rozpoczęcia zbierania należności finansowych w danym powiecie lub ziemi⁴⁸. Nie można wykluczyć, że ostateczną decyzję o odesłaniu rejestru poborowego do aparatu centralnego miał subkolektor lub główny poborca. W kancelarii koronnej materiały te były zapewne sprawdzane i po zaakceptowaniu rozliczenia poboru przepisywane do czystopisów⁴⁹. Kontrolowanie uzupełnionych formularzy potwierdzają w zachowanych brudnopisach jedynie podliczenia kwot należnych z poszczególnych typów opodatkowanych obiektów gospodarczych wymienionych w wykazie. Nie jest pewne, że obrachunki te prowadzono w podskarbiostwie, jednak sugerować to może kontekst źródłowy. Na każdej karcie analizowanych tu rejestrów poborowych znajdują się zazwyczaj dwie zliczone sumy (ryc. 5). Jedna nich mogła pochodzić od osoby nadzorującej pobór w terenie (przekreślane wartości zapisane często cyframi), jako że ręka, którą zostały one sporządzone, jest tożsama z główną ręką rękopisu. Drugie z podliczeń pochodzi najpewniej od pisarza kancelarii koronnej, który sprawdzał, czy otrzymana z poboru kwota miała swoje pokrycie w materiale źródłowym. Ręka ta nie została potwierdzona w innych miejscach badanych zestawień.

2. Pisarze i personel związany z poborem

Uproszczony schemat struktury urzędu poborców podatkowych został zaprezentowany w jednym z opublikowanych niedawno artykułów⁵⁰. Położono tam szczególnie nacisk na funkcję głównego kolektora jako sprawującego pełen nadzór nad całością aparatu skarbowego w danej prowincji. O innych osobach związanych z wybieraniem należności fiskalnych wiado-

⁴⁰ Przybliżoną liczbę osad, które nie opłaciły podatku i zostały odnotowane w retentach, można ostrożnie szacować na podstawie analizy dat wniesienia opłat w rejestrach poborowych, zestawiając te dane z uniwersalami poborowymi.

⁴¹ Por. z rejestrem kmieci z powiatu kaliskiego z 1552 r. AGAD, ASK I, sygn. 6, k. 593 (*Cziechnyevo in retentione*), 587v (*in retencione*), 604v (*in retentione* [po lewej stronie przekreślony zapis:] *domini palatini Calisiensis*). Więcej przykładów w edycji cyfrowej tego rejestru — Rejestry. 2015.

⁴² Np. wieś Szczytniki w powiecie kaliskim.

⁴³ Por. Warda K. 2017, s. 72.

⁴⁴ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 20v.

⁴⁵ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 23v.

⁴⁶ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 25.

⁴⁷ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 79.

⁴⁸ Podobne opóźnienia w poborze podatków znane są z Anglii za panowania Tudorów. Zob. Schofield R. 2004, s. 178–200.

⁴⁹ Lustracje. 1999, s. 117.

⁵⁰ Gochna M., Związek T. 2019, s. 84.

mo mało. Ten niedobór informacji wynika przede wszystkim z ogólnego zdekompletowania źródeł skarbowych dla schyłku XV i początku XVI w., ale także z braku szczegółowych studiów poświęconych tej problematyce w ostatnich dziesięcioleciach.

Wiadomo, że u schyłku pierwszej dekady XVI w. funkcję subkolektorów w województwie kaliskim pełnili — w powiecie kaliskim Maciej Erazm, mieszczanin kaliski, potwierdzony w tym czasie jako stały członek rady miejskiej oraz burmistrz tego miasta w latach 1485, 1489–1491, 1502 i 1510⁵¹; zaś w powiecie pyzdrskim Teofil Tarnowski, burgrabia pyzdrski⁵². Nie wiadomo, kim dokładnie był, notowany na kartach źródeł, Jan Zbierski syn Afrykańczyka (Czarnucha)⁵³. Dodał on na końcu rejestru poborowego z 1509 r. notatkę informującą, że *regestrum hoc per me Joannem Affricani Sbiersky in favorem generosi domini Jacobi Bothurzinski exactoris generalis Regis Poloniae scriptum*⁵⁴. Poniżej zaś umieszczono cytaty z traktatu Cyce-rona *O powinnościach (De officiis)* i jednej z mów św. Augustyna, co ewidentnie świadczy o wysokim poziomie wykształcenia tej osoby.

Na kształt rejestrów poborowych realnie wpływali także pisarze. Dotychczas udało się rozpoznać kilka rąk pisarskich. Może to być kolejny dowód na to, że materiały skarbowe były redagowane przez długi czas ich przechowywania w lokalnej kancelarii subkolektora⁵⁵, co pozwalało uzupełniać je o należności napływające w późniejszych miesiącach. Rejestry poborowe powiatu kaliskiego z początku XVI w. były — z jednym wyjątkiem — prowadzone w zdecydowanej większości przez rękę określaną jako A⁵⁶. Tylko wykaz poboru jednej czwartej wartości czynszów z 1508 r.⁵⁷ został sporządzony przez rękę B. W sumie udało się rozpoznać ręce czterech osób, ale tylko o dwóch można powiedzieć nieco więcej.

Pierwszą z nich jest nieznanymi z imienia i nazwiska pisarz, którego rękę na potrzeby tej pracy określono jako A (ryc. 6 A). Był on głównym redaktorem całości zapisek w ramach poszczególnych rejestrów poborowych (zob. tabela 2). Jego styl pisma cechowała delikatna kursywność (litery pochylają się w prawą stronę). Charakterystyczne dla niego, na tle zachowanego materiału, były minuskulne litery o długich górnych łaskach, wychodzące poza standardowe dwie linie, czyli „b”, „k” i „l”. Zazwyczaj zakończone były one pętelkami, które zamykane były w połowie łaski danej litery. Zdarzały się jednak sytuacje, w których litery były proste i pozbawione tych ozdobników. Pisarz ten miał także manierę znaczącego wychodzenia poza linie w dolnym indeksie — obserwowaną najczęściej w przypadku liter „h”, „j”, „m”, „x” oraz skróconego „i”, jak w wyrazie *mansi*. Wówczas łaski liter zazwyczaj skręcały w lewą stronę — jedynym wyjątkiem było „x” w liczbie *sex*, gdzie dolna łaska skręcała w prawą stronę. Ręka ta nie występuje w zachowanych księgach grodzkich i ziemskich, ani w księgach konsystorza kaliskiego z tego okresu. Sugerowałoby to wiązanie jej raczej z kancelarią miejską. Taką identyfikację wspiera fakt nadzorowania poboru podatków w powiecie kaliskim pod koniec pierwszej dekady XVI w. przez wspomnianego burmistrza kaliskiego Macieja Erazma⁵⁸.

⁵¹ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 1, 30, 61, 91, 121; Teki Dworzaczka, Poznań, Inskrypcje, cz. 1, 969 (Nr 863), 1510 r.; wypisy z konsystorza kaliskiego autorstwa mgr. Arkadiusza Borka.

⁵² AGAD, ASK I, sygn. 11, k. 113.

⁵³ Por. Teki Dworzaczka, 5310 (Nr 1385), 1471 r.; 9308 (Nr 9, gr. 1386), 1492 r.; 4571 (Nr 5), 1499 r.; 4692 (Nr 5), 1500 r. etc. Za wskazanie tych wzmianek dziękuję mgr. Adamowi Kozakowi.

⁵⁴ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 59v.

⁵⁵ Gochna M. 2014, s. 144.

⁵⁶ Mowa tutaj o treści wpisywanej pod poszczególnymi miejscowościami wymienionymi w wykazie osad. Na podstawie zgromadzonych materiałów bardzo ciężko jest określić, kto sporządził te listy. Do kwestii tej powrócę w dalszej części tekstu.

⁵⁷ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 3–59.

⁵⁸ Gochna M., Związek T. 2019, s. 86.

Ryc. 6. A — przykład pisma pisarza A. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 1; B–C — przykłady pisma Andrzeja z Wyszanova (ręka B). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 9v, 23

Fig. 6. A — A sample of clerk A's handwriting. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 1; B–C — Samples of the handwriting of Andrzej of Wyszanów (clerk B). Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 9v, 23

Pod ręką określoną jako B (ryc. 6 B–C) kryje się natomiast znany pisarz konsystorza kaliskiego Andrzej z Wyszanova, syn Macieja, notariusz publiczny kreacji cesarskiej z diecezji wrocławskiej, pełniący obowiązki plebana w Dobrcu Wielkim, kanonik sieradzki i mansonarz kaliski⁵⁹. Jego pismo można określić jako szybkie i wprawne. Ze wszystkich występujących w rejestrach rąk pisarz ten stosował najwięcej abrewiacji.

Pozostałe ręce (C i D) występują na kartach rejestrów poborowych w stopniu raczej znikomym. Wielokrotnie — głównie ze względu na zbyt zestandaryzowany sposób zapisywania informacji — niemożliwe było przyporządkowanie pisma określonemu pisarzowi. Na przykład w rejestrze z 1507 r. w trzynastu przypadkach nie udało się jednoznacznie zidentyfikować ręki (patrz tabela 2).

3. Daty poboru świadczeń

Rejestry poborowe tworzone były na podstawie uchwał sejmowych (uniwersałów), które jasno określały przyczyny poboru, niekiedy sposób jego przeprowadzania oraz kategorie ludności i obiektów gospodarczych objętych danym podatkiem. Ze względu na dość mozolny charakter procesu egzekucji fiskalnej uniwersały ustanawiały także ramy chronologiczne dla poszczególnych poborów. W 1507 r. należności miały być wybierane *sub poenis pignorationis*

⁵⁹ Gochna M., Związek T. 2019, s. 86–87.

⁶⁰ Volumina. 1996, s. 199.

Tabela 2. Liczba zapisek z podziałem na poszczególnych pisarzy w kaliskich rejestrach poborowych z lat 1507–1510. Bd — brak danych, NN — trudności w identyfikacji osoby pisarza oraz inne pojedynczo występujące osoby. Źródło: Gochna M., Związek T. 2019, s. 87

Table 2. The number of records in the Kalisz district tax rolls (1507–1510) by particular clerks. Bd — no data, NN — difficulty in identifying a clerk's hand or other person.

Source: Gochna M., Związek T. 2019, p. 87

Ręka	Rok							
	1507	%	1508	%	1509	%	1510 (I)	%
A	484	80,5	416	80,3	353	70,7	339	73,5
B	11	1,8	0	–	9	1,8	2	0,4
C	31	5,2	0	–	1	0,2	0	—
D	10	1,7	17	3,3	1	0,2	0	—
bd	52	8,7	82	15,8	135	27,1	117	25,4
NN	13	2,2	3	0,6	0	—	3	0,7
Razem	601	100%	518	100%	499	100%	461	100%

od Pięćdziesiątnicy (23 maja) aż do św. Piotra i Pawła Apostołów (29 czerwca)⁶⁰; w 1508 r. podatek został rozbity na dwie raty: pierwszą płatną na niedzielę Letare (2 kwietnia), zaś drugą na św. Jana Chrzciciela (24 czerwca)⁶¹; dla 1509 r. nie zachował się uniwersał poborowy, ale wiadomo, że sejm zwołany został pod koniec poprzedniego roku, zaś w styczniu i lutym 1509 r. odbyły się sejmiki ziemskie⁶²; w 1510 r. spłatę świadczeń także podzielono na dwie raty — pierwsza miała być uregulowana pomiędzy św. Jerzym (23 kwietnia) a Pięćdziesiątnicą (19 maja), druga zaś do św. Michała Archaniola (29 września)⁶³.

Z racji tworzenia rejestrów poborowych przez co najmniej kilka osób daty otrzymywania poszczególnych świadczeń pieniężnych były zapisywane w odmienny sposób. Wszyscy wyodrębnieni pisarze zgodnie z późnośredniowieczną praktyką stosowali kalendarz oparty na świętach liturgicznych. Różnica widoczna jest nie w samym typie zapisu, lecz w sposobie liczenia poszczególnych dni tygodnia — przyjmowaniu za dzień pierwszy niedzieli lub poniedziałku. Uznawanie tego ostatniego za początek tygodnia jest praktyką znaną z polskich źródeł i nie powinno dziwić⁶⁴. Sposób rozwiązania dat ma olbrzymi wpływ na wyniki dalszych analiz organizacji poboru podatków nadzwyczajnych, wymaga więc szczegółowego omówienia.

Pisarz A był jedynym, który — przynajmniej przez jakiś czas — nie liczył początku tygodnia od niedzieli, lecz od poniedziałku. Dowodów na tę praktykę jest co najmniej kilka. Pierwszym jest przypadek święta Podwyższenia Krzyża (*Exaltacio Sancte Crucis*) przypadającego 14 września (w 1507 r. we wtorek)⁶⁵. W rejestrze z 1507 r. aż 44 zapiski datowano w relacji do tej uroczystości, z czego tylko jedna nie została sporządzona przez pisarza A, lecz ręką C. Odnotowano w niej wniesienie należności trzeciego dnia w dniu Podwyższenia Krzyża — *feria tertia [in] die Exaltacionis Sancte Crucis*⁶⁶. W każdym z pozostałych 43 przypadków pobór

⁶¹ Volumina. 1996, s. 209–210.

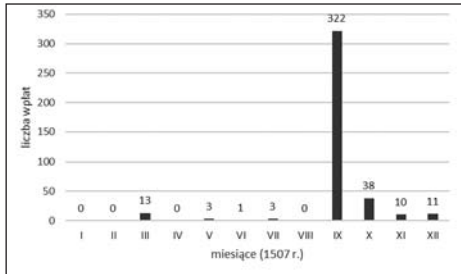
⁶² Volumina. 1996, s. 211.

⁶³ Volumina. 1996, s. 236.

⁶⁴ Włodarski B. 2007, s. 77.

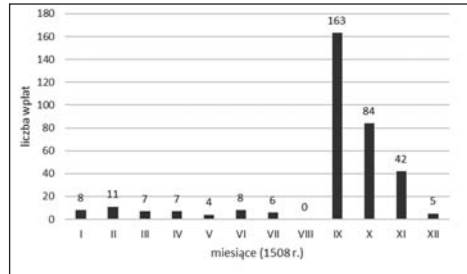
⁶⁵ Wielkanoc przypadała w tym roku 4 kwietnia. Zob. Włodarski B. 2007, s. 343.

⁶⁶ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 18v.

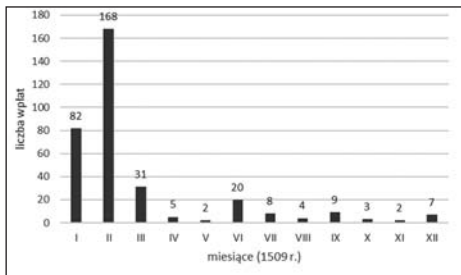
Wykres 1. Liczba wpłat poborowych w poszczególnych miesiącach 1507 r.
Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych

Graph 1. The number of tax payments in particular months of 1507.
Prepared by the author on the basis of his database

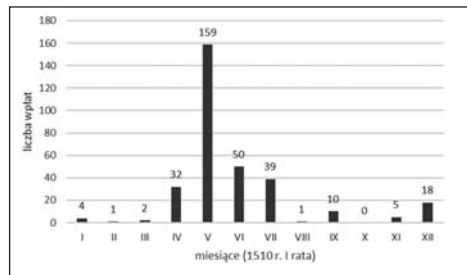
Wykres 2. Liczba wpłat wojennego w poszczególnych miesiącach 1508 r.
Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych

Graph 2. The number of war tax payments in particular months of 1508.
Prepared by the author on the basis of his database

Wykres 3. Liczba wpłat poborowych w poszczególnych miesiącach 1509 r.
Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych

Graph 3. The number of tax payments in particular months of 1509.
Prepared by the author on the basis of his database

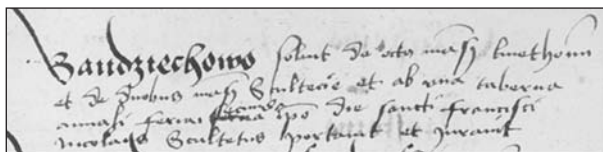
Wykres 4. Liczba wpłat poborowych w poszczególnych miesiącach 1510 r. (pierwsza rata).
Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych

Graph 4. The number of tax payments in particular months of 1510 (1st installment).
Prepared by the author on the basis of his database

został przyniesiony [*in*] *feria tertia post Exaltacionis Sancte Crucis*. Od razu należy wykluczyć możliwość, że chodzi tu o kolejny wtorek, 21 września, gdyż jest to dzień św. Mateusza, w odniesieniu do którego określono 112 wpłat podatków. W szesnastu przypadkach pisarz A analogicznie notował, że należności uregulowano trzeciego dnia po święcie św. Mateusza Apostoła i Ewangelisty (*feria tertia post die Sancti Mathei Apostoli et Ewangeliste*). Podobnie obliczał dni przy świętach: Narodzenia Marii (Nativitatis Marie, 8 września) — 11 razy; św. Łukasza Ewangelisty (18 października) — 2 razy; i św. Franciszka (2 października) — 4 razy. Ostatni z przytoczonych przykładów jest o tyle ciekawy, że pierwotnie zapisano datę w tradycyjny sposób (tzn. licząc od niedzieli), jednak finalnie została ona przeprowadzona⁶⁷. Wobec tego wszystkie daty przed 1509 r. zapisywane przez pisarza A zostały rozwiązane zgodnie ze stosowaną

⁶⁷ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 14v: *feria |-tercia-| <secunda> post die Sancti Francisci*.

przez niego zasadą. I tak *feria tertia post Exaltacionis Sancte Crucis* została określona jako środa 15 września, zaś *feria tertia post die Sancti Mathei Apostoli et Ewangeliste* jako środa 22 września. Zapiski sporządzone ręką A datowane na trzeci dzień po św. Tomaszu Apostole (21 grudnia) oznaczono jako 22 grudnia⁶⁸, czyli tak samo jak wpis notowany ręką D *feria quarta post festum Sancte Thome Apostoli*⁶⁹. Datacje pozostałych pisarzy rozwiązywane były normalnie według tygodnia rozpoczynającego się w niedzielę⁷⁰.

Ryc. 7. Przekreślenie przez pisarza A poprawnego zapisu daty.
Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 14v

Fig. 7. The correct date crossed out by clerk A.
Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 14v

Przyzwyczajenie pisarza A nie utrzymało się jednak przez cały badany okres. W rejestrach z lat 1509–1510 zaobserwowano staranniejsze podchodzenie przez niego do uzupełnianej dokumentacji poborowej. Rejestr 1509 r. praktycznie pozbawiony jest tego typu pomyłek, co widać w szczególności przy opłatach wniesionych blisko wspomnienia św. Doroty (6 lutego) przypadającego w tym roku we wtorek. W 20 przypadkach ręką A odnotowano przyniesienie poboru drugiego dnia przed św. Dorotą (*feria secunda ante Dorothee* lub *feria secunda ante festum Sancte Dorothee*). Przyjęcie wcześniej opisywanej manieri pisarza A zmuszałoby do rozwiązania tej daty jako 30 stycznia, co wydaje się jednak mało prawdopodobne ze względu na określanie ostatnich dni stycznia w relacji do święta Ofiarowania Pańskiego (*Purificatio Mariae*, 2 lutego) w 55 przypadkach i siedmiokrotnie do wspomnienia św. Brygidy (1 lutego). Z tego powodu drugi dzień przed wspomnieniem św. Doroty rozwiązano jako 5 lutego. Większą uwagę przykładaną do właściwej datacji należałoby tłumaczyć w zasadzie potencjalnymi konsekwencjami prawnymi i finansowymi grożącymi poszczególnym wspólnotom wiejskim za nieopłacenie podatku w terminie (kara 14 grzywien)⁷¹. Mimo większej staranności pisarza nadal zdarzały się błędy, jak w przypadku wspomnienia św. Jadwigi Śląskiej przypadającego w 1509 r. w poniedziałek 15 października. Odnotowując datę przyniesienia poboru drugiego dnia po tym święcie (*feria secunda post die Sancte Hedvigis Ducisse 1509*)⁷², sporządzający wpis miał na myśli zapewne wtorek 16 października, a nie 22 dzień tego miesiąca⁷³. Pozostali pisarze raczej nie popełniali podobnych błędów i zapisywali daty przyniesionego poboru zgodnie z powszechnie obowiązującą zasadą.

Omówione przypadki błędnych datacji i niekonwencjonalnego oznaczania dni tygodnia nie tłumaczą jednak faktu, że niektóre daty odnotowane w analizowanym materiale nie zgadzają się z terminami wskazanymi w uniwersałach (wykresy 1–4). Problem ten dotyczy głównie

⁶⁸ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 26, 27v.

⁶⁹ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 28.

⁷⁰ Pomyłki w datacjach zdarzały się także innymi pisarzom, np. pisarz ręki D źle zapisał datę *feria quinta post die Petri et Pauli anno domini 1508* (AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 11). Chodziło najprawdopodobniej o 30 czerwca, a nie o 6 lipca. Ogół zapisów dat sporządzonych przez tę osobę był jednak poprawny.

⁷¹ Szulc T. 1988, s. 70–71.

⁷² AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 119v.

⁷³ W związku z tym, że daty z tego rejestru odnotowywane poza czerwcem miały już raczej charakter retent i było ich stosunkowo mało, niemożliwe było dokładne przebadanie datacji tej wpłaty w szerszym kontekście.

rejestr z 1507 r. Jedynym logicznym wytłumaczeniem tego zjawiska jest przyjęcie, że daty z konstytucji sejmowej z tego roku odnoszą się do organizacji poboru dla prowincji małopolskiej, na którą w pierwszej kolejności spadała konieczność łożenia podatków na obronność. Przy tym uniwersał poboru nadzwyczajnego z 1507 r. opublikowany w *Volumina Constitutionum* został zaczerpnięty z Metryki Koronnej oraz księgi poborowej ziemi sanockiej i przemyskiej przechowywanej w ASK, które jasno wskazują na małopolską proveniencję tego aktu⁷⁴. Inny charakter ma natomiast uniwersał z 1510 r., który zachował się zarówno w wersji małopolskiej, jak i ogólnopolskiej⁷⁵. W tym przypadku mamy do czynienia z powszechnym terminem poboru ustalonym na okres od kwietnia do maja i potem na wrzesień wspomnianego roku. O tym, że uniwersał z 1510 r. ma charakter ogólnokrajowy, świadczy także zamieszczona w jednej z kopii lista poborców podatkowych dla wszystkich ziem Korony⁷⁶. Podsumowując, brak zbieżności dat pomiędzy częścią rejestrów a danymi z akt sejmowych należy tłumaczyć z jednej strony kwestią kompletności i stanem zachowania materiałów źródłowych do dziejów Sejmu. Z drugiej trzeba założyć, że w badanym okresie pewne decyzje dotyczące poboru podatków nadzwyczajnych leżały po stronie sejmików ziemskich, które mogły zapewne wpływać na czas ich przeprowadzania. Trudno więc jednoznacznie rozstrzygnąć, dlaczego główne postanowienia uniwersału poborowego z 1508 r. nie pokrywają się z danymi z analizowanych rejestrów poborowych. Uchwała podatkowa przewidywała, że świadczenia powinny być wybierane w dwóch ratach (każda po 6 gr od łana kmiecego) — pierwszej na niedzielę Laetare (2 kwietnia), drugiej na dzień św. Jana Chrzyciela (24 czerwca). Wiadomo, że pierwsza rata miała mieć charakter poboru wojennego, druga zaś miała być zwykłym podatkiem w wysokości połowy normalnej stawki. Natomiast pierwszy z zachowanych dla tego roku rękopisów jest rejestrem notującym opłaty wojennego w wysokości 12 gr od łana⁷⁷, drugi zaś jest poborem jednej czwartej dochodów z czynszów zapisanych na określonych dobrach. Być może pobór tych dwóch świadczeń w jednym roku należałoby interpretować — w szerszym kontekście — jako jedną z prób redukcji pospolitego ruszenia w początkach panowania Zygmunta Starego⁷⁸. Zagadnienie to wymaga jednak szerszych badań.

Pod koniec XV w. podatek nadzwyczajny był wybierany w Koronie zazwyczaj na dzień św. Marcina (11 listopada), łącząc się tym samym z innymi zwyczajowymi zobowiązaniami finansowymi, takimi jak czynsze, naturalia etc. Dopiero w okresie od objęcia tronu przez Zygmunta Starego aż do początku lat czterdziestych XVI w. rozbito jego pobór na dwie raty — wiosenną i jesienną⁷⁹. Praktykę tę należałoby tłumaczyć próbą zapewnienia skarbcowi ciągłego dostępu do pieniędzy. Interesujące jest, że minimalnym okresem, w jakim zakładano, że możliwe

⁷⁴ Volumina. 1996, s. 199, przyp. a: „Tekst tego uniwersału oparł O. Balzer na trzech niewiele różniących się od siebie rękopisach [podkr. autor]: dwóch z MK2, t. 22, k. 121v–122, oraz MK1, t. 23, s. 181–182 i jednego, zachowanego w byłym Archiwum Izby Skarbowej w Warszawie (Księgi poborowe ziemi przemyskiej i sanockiej, t. 20, niepaginowany [...]) Stanowił on specjalną ekspedycję tegoż uniwersału dla ziem ruskich [podkr. autor]” i b: „Tytuły oryginalne brzmią: *Littere universales super exactione fertorum per terras Cracoviensem, Sandomiriensem, Chelmemsem, Belzensem, Leopoliensem, Praemisiensem et Sanoensem misse [...]*”.

⁷⁵ Zob. Volumina. 1996, s. 235, przyp. i, j.

⁷⁶ Volumina. 1996, s. 237, przyp. bt.

⁷⁷ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 81: *tributa regalia woyenne loco fertorum*. Por. z tytułem karty rozpoczynającej rejestr (AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 61). Więcej o tym świadczeniu zob. Ginter K. 2008, s. 371–374. Warto przypomnieć, że wojenne było „świadczeniem chłopskim uiszczanym panu wsi w związku z ewentualnymi działaniami wojennymi. [...] uzyskane z tytułu tych świadczeń [tzn. wojennego — autor] pieniądze władcy mogli wykorzystać na opłacanie wojsk najemnych, odszkodowania za poniesione przez rycerzy straty lub wykup ich z niewoli itp.”, Ginter K. 2008, s. 372–373.

⁷⁸ Wyczański A. 1952.

⁷⁹ Guzowski P. 2007, s. 47–49.

jest przeprowadzenie całej procedury poborowej, był jeden miesiąc. Widać to chociażby w 1510 r., kiedy to pierwsze opłaty zaczęły spływać w kwietniu, zaś zdecydowana większość została wniesiona w kolejnym miesiącu. Praktyka ta nie dziwi wobec faktu, że obowiązek dostarczenia należnych pieniędzy spoczywał na ludności wiejskiej i szlachcie, a nie na poborcy.

Niektóre z dat poświadczających przyjęcie wpłaty były dodatkowo zaopatrywane w informację o roku. W 1507 r. odnotowano 19 takich przypadków; w spisie wojennego z 1508 r. — 13; w 1509 r. — 5 i w 1510 r. (I rata) — 6 razy. Adnotacje te należałoby interpretować jako informacje o dokonaniu wpisu w późniejszym czasie tego samego roku (być może po wyrównaniu opłaty już po właściwym czasie poboru) lub w kolejnym. Praktykę tę mogą obrazować zapiski dotyczące działów znajdujących się w Sobiesękach (ryc. 8 A). Pierwsze świadczenie przyniesione przez szlachcica z ośmiu łanów kmiecych zostało zarejestrowane *in vigilia Circumcisionis Domini* [31 grudnia] 1507⁸⁰, drugie zaś, z czterech i pół łana kmiecego, wniesiono w czwartek po wspomnieniu św. św. Piotra i Pawła (30 czerwca) w roku kolejnym⁸¹. Zdarzało się jednak, że choć należność regulowano w późniejszym czasie, daty roczne nie były dodawane. Przykładem — także pochodzącym z rejestru poborowego z 1507 r. — są notatki o wpłatach z dwóch działów z Dębska w parafii Liskowo (ryc. 8 B): pierwszej dokonano w czwartek po dniu Mateusza Apostoła i Ewangelisty (24 września), natomiast drugiej w czwartek po Trzech Królach, czyli już w roku kolejnym (7 stycznia)⁸². Wpisy takie świadczą — m.in. dzięki temu, że często sporządzane były tą samą ręką — o długim czasie przeprowadzania poborów oraz o tym, że dokumentacja związana z tymi czynnościami przechowywana była przez cały ten okres w kancelarii poborowej⁸³.

Brak jednolitej praktyki dodawania informacji o roku może rodzić szereg wątpliwości w identyfikacji terminu wpłaty. Problem ten najlepiej obrazuje rejestr z 1507 r. (wykres 1) dokumentujący podatek ustanowiony na sejmie koronacyjnym Zygmunta Starego. Sejm ten został zwołany w grudniu 1506 r., zaś same obrady trwały od 24 stycznia do 8 marca roku kolejnego⁸⁴. Uniwersał dotyczący poboru łanowego uchwalono 2 marca⁸⁵, natomiast pierwsze wpłaty odnotowane w spisie poborowym pochodzą z 8 i 12 marca. Wydaje się niemożliwym, aby postanowienia sejmowe zostały zaakceptowane przez sejmiki ziemskie i przekazane do dalszej egzekucji w poszczególnych powiatach Wielkopolski w ciągu sześciu dni. Należy założyć, że minimalny czas od uchwalenia konstytucji do wdrożenia jej postanowień i poboru pierwszych świadczeń skarbowych wynosił przynajmniej około miesiąca⁸⁶. Pośrednio potwierdza to identyfikacja rąk pisarskich. W okresie uregulowania największej liczby należności w 1507 r. przypadającym na wrzesień (w sumie 332 datowane zapiski, por. wykres 1) aż 93% wpisów zostało sporządzonych przez pisarza A, 6% przez Andrzeja z Wyszynowa (ręka B), zaś jedynie w dwóch przypadkach (1%) mamy do czynienia z ręką D. Zestawienie tych danych z wpisami datowanymi na marzec (tabela 3) pokazuje wzrost udziału rąk innych niż wiodąca — kolejno „A” — 38%, „B” — 54% i „D” — 7%. Ostrożnie można więc założyć, że w 1507 r. podatek uchwalony na początku roku został wybrany w powiecie kaliskim dopiero jesienią, przy czym możliwe jest, że pierwsze wpłaty wynikające z uniwersału zaczęły wpływać w maju. Potwierdzałyby to fakt, że wszystkie zapiski od maja do lipca poczyniono ręką A. Przedstawione powyżej przesłanki nie są jednak na tyle mocne, aby uprawniały do przyporządkowania opłat dokonanych w marcu do kolejnego roku. Wiele w tej kwestii przyniosłyby na pewno listy retent

⁸⁰ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 11.

⁸¹ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 11: *feria quinta post die Petri et Pauli anno domini 1508*.

⁸² AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 12.

⁸³ O strukturze kancelarii zob. Pawiński A. 1881, s. 253–290; Gochna M., Związek T. 2019, s. 83–92.

⁸⁴ Volumina. 1996, s. 185.

⁸⁵ Volumina. 1996, s. 200.

⁸⁶ Volumina. 1996, s. 237; por. wykres 4.

Ryc. 8. A — podatek zebrany z dwóch działów Sobiesek w różnych terminach. Wpis dokonany zarówno przez pisarza A, jak i B (Andrzeja z Wyszynowa). Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 11; B — podatek zebrany z dwóch działów Dębska. Źródło: AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 12

Fig. 8. A — The tax collected from two parts of Sobieski on different dates. The entry written by both clerk A and B (Andrzej of Wyszynow). Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 11; B — The tax collected from two parts of Dębska. Source: AGAD, ASK I, cat. no. 12, k. 12

Tabela 3. Zestawienie liczby wpłat i rąk pisarskich sporządzających zapiski w marcu w rejestrze 1507 r. Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych

Table 3. The number of records of tax payments in March with the information on clerks' hands in the tax roll from 1507. By the author, based on the prepared database

Data (rok–miesiąc–dzień)	Liczba wpłat	Ręce pisarskie
1507.03.08	2	B
1507.03.12	5	A (1), B (3), D (1)
1507.03.15	1	B
1507.03.20	1	A
1507.03.24	1	A
1507.03.25	1	A
1507.03.27	1	B
1507.03.30	1	A
Suma	13	A (5), B (7), D (1)

z ksiąg grodzkich, te nie zachowały się jednak dla interesującego mnie okresu. Prawdopodobnie wymierne efekty dałaby także szczegółowa analiza chemiczna atramentu używanego przez pisarzy. W związku z omówionymi wątpliwościami dla rejestrów powiatu kaliskiego z lat 1507–1510 nie jest możliwe oszacowanie liczby osad wpisanych do wykazów zaległego podatku. Pewne odpowiedzi na postawione wyżej pytania można by też uzyskać, zestawiając zachowane rejestry konińskie i pyzdrowskie z księgami sądowymi z tych obszarów.

III. Przestrzenny i osobowy aspekt poboru

Temat organizacji poboru ziemskiego na przełomie XV i XVI w. mimo swojego istotnego znaczenia nie doczekał się do tej pory całościowego opracowania. Pewne spostrzeżenia w tej kwestii przedstawił do tej pory jedynie Tadeusz Szulc⁸⁷. Zwracał on uwagę, że powszechnie funkcjonujące w literaturze przekonanie, że organizacja poboru podatków działała w XV i XVI w. na tych samych zasadach poparte jest skąpą i niewystarczająco przebadaną bazą źródłową. Uczony ten uznał, że już od czasów przywileju koszyckiego podatki zwyczajne były wybierane od chłopów bezpośrednio przez poborców, chociaż zdarzały się także przypadki dostarczania pieniędzy przez szlachtę. Nie były one jednak częste. Na podstawie rejestru łanowego powiatu ostrzeszowskiego z 1441 r. oraz wypisów z ksiąg sądowych Szulc zauważył, że świadczenia nadzwyczajne dostarczane były przez szlachtę bezpośrednio na ręce poborcy, który po otrzymaniu gotówki wystawiał zapewne odpowiedni kwit. Badacz twierdził także, że notowane w księgach sądowych kary nakładane na wspólnoty wiejskie z racji niedostarczenia poborów mogą dowodzić bezpośredniego udziału chłopów w zbiorce podatku. Przyjmując rozważania Szulca za punkt wyjścia, przedstawiam próbę uzupełnienia dotychczas zrekonstruowanego obrazu organizacji poboru nadzwyczajnego o zagadnienia przestrzenno-statystyczne.

1. Miejsce poboru świadczeń

Wiadomo, że system podatkowy, który zaczął tworzyć się na ziemiach polskich wraz z ustanowieniem poradnego w 1374 r., wymógł opracowanie odpowiednich zasad egzekucji. Za dotychczasowymi badaniami przyjmuję, że w późnym średniowieczu pieniądze były dostarczane poborcóm bezpośrednio przez chłopów i szlachtę⁸⁸ do centrów miejskich określonego powiatu lub ziemi⁸⁹. Takie rozwiązanie było także normą w początku XVI stulecia — na interesującym mnie terenie pobory były dostarczane bezpośrednio do Kalisza⁹⁰. O tym, że mamy tu do czynienia z ustaloną praktyką świadczyć może analiza przestrzenno-statystyczna dat wpłacenia podatku. Do jej przeprowadzenia wybrano dwa rejestry: z 1507 r. i z pierwszej połowy 1510 r. (mapy 1 i 2), jako nie tylko dwa skrajne czasowo źródła dokumentujące mechanizmy skarbowe w odstępie trzech lat, lecz także jako spisy o odmiennych strukturze wewnętrznej zapisek i stopniu pokrycia sieci osadniczej powiatu kaliskiego (por. tabela 2). Z racji trudności w kartograficznej prezentacji danych obrazujących datę poboru w poszczególnych miejscowościach sporządziłem mapy dla początku najintensywniejszego okresu poboru podatku, jego momentów przełomowych (wynikających na przykład z dużej liczby wpisów i nagłego ich spadku) oraz jego końca.

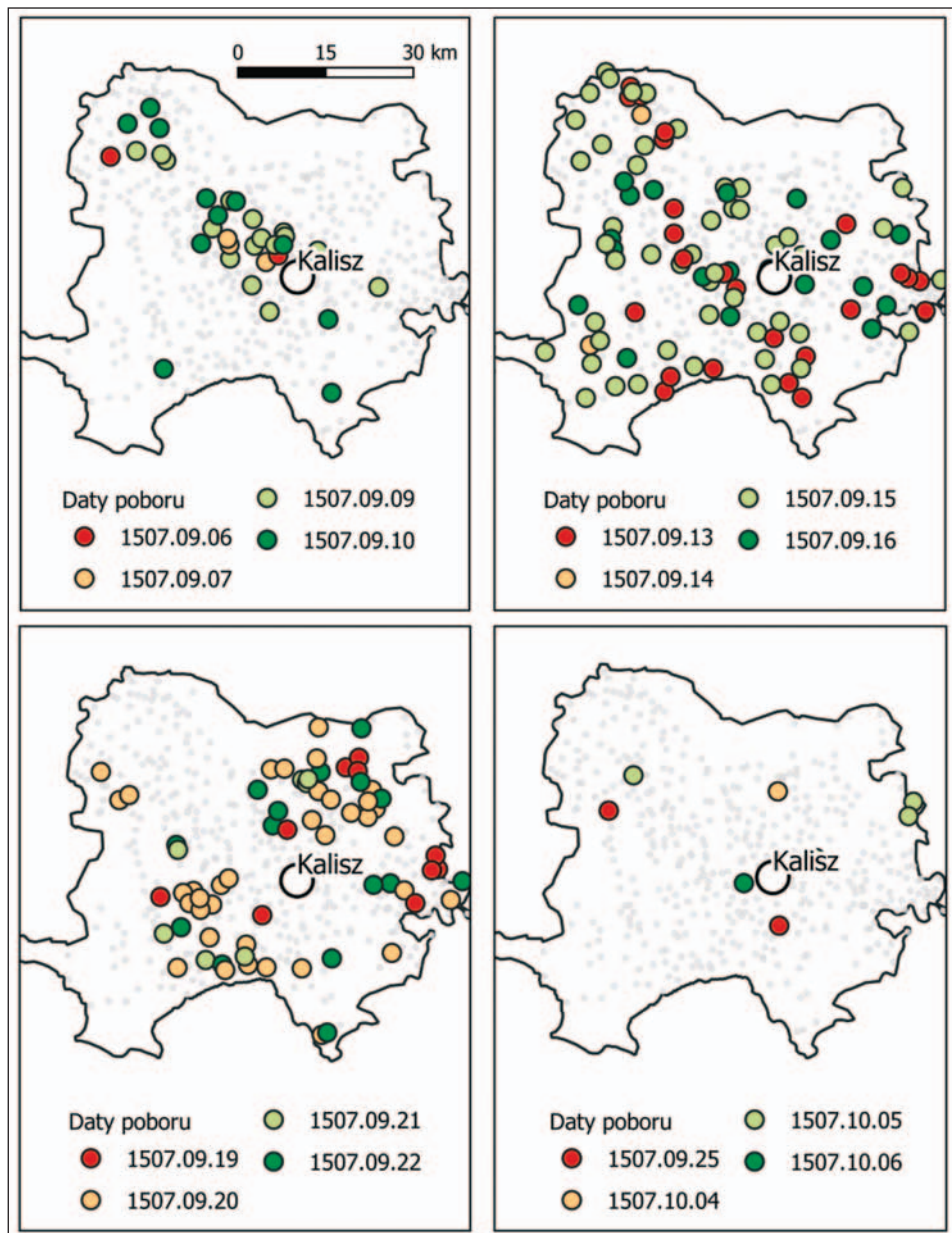
Przestrzenna dystrybucja danych pochodzących z rejestrów poborowych dowodzi, że w początku XVI w. w powiecie kaliskim system poboru podatków nadzwyczajnych polegał na dostarczaniu świadczeń finansowych do głównego ośrodka miejskiego (mapy 1 i 2). Znajduje

⁸⁷ Szulc T. 1988; por. Szulc T. 1993.

⁸⁸ Szulc T. 1988, s. 68–71.

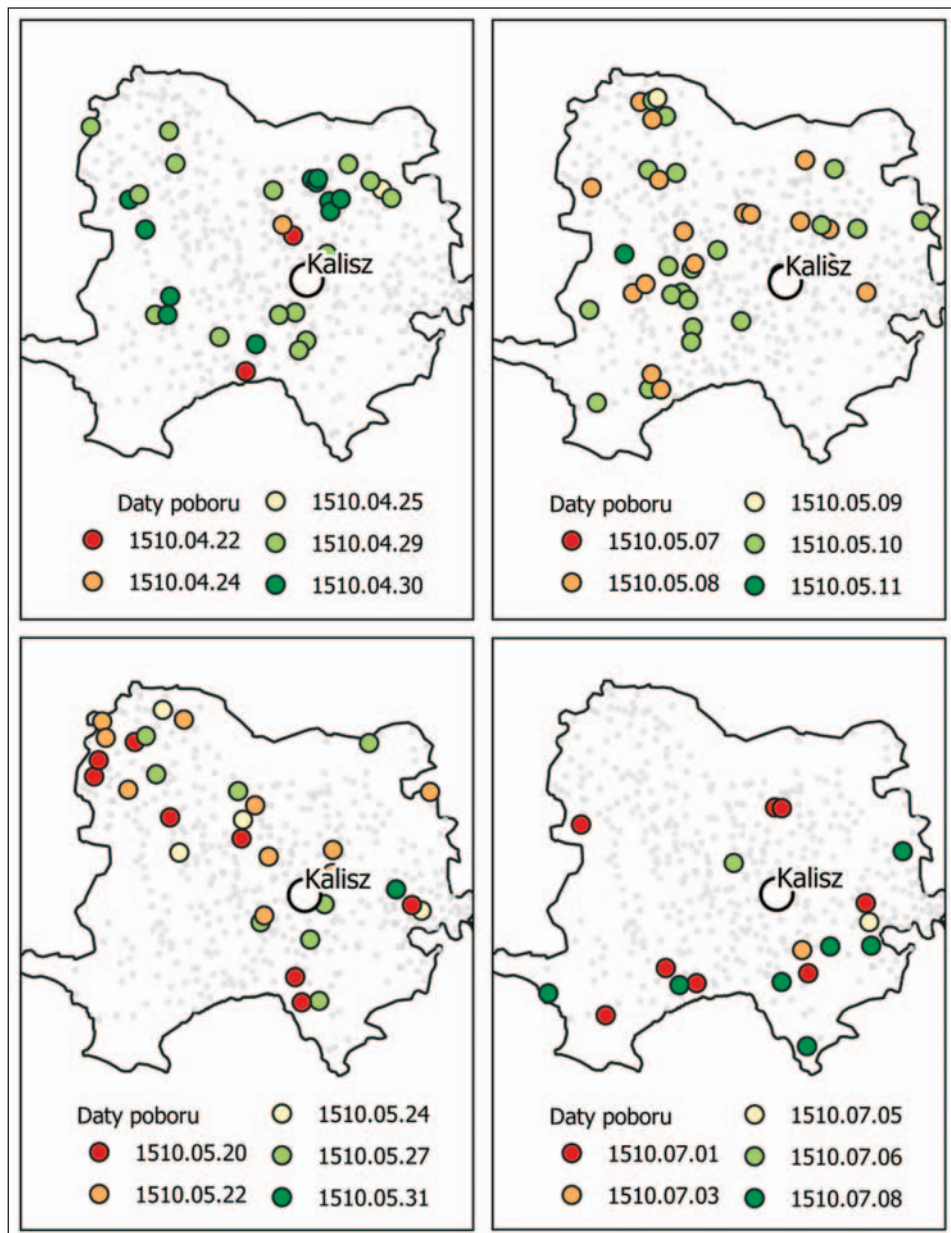
⁸⁹ Pawiński A. 1881, s. 282–283.

⁹⁰ We wszystkich interesujących mnie rejestrach podatkowych udało się odnaleźć tylko dwie takie adnotacje: *datum in Calisch feria secunda post festum Omnium Sanctorum* (AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 234) i AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 240v.

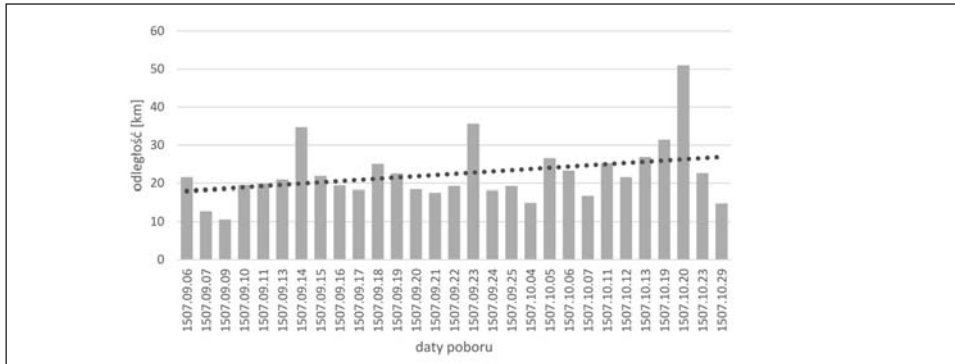
Mapa 1. Przestrzenne rozmieszczenie osad opłacających podatek we wrześniu i początku października 1507 r. Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Map 1. The location of the hamlets paying the tax in September and early October 1507. Prepared by the author on the basis of his database

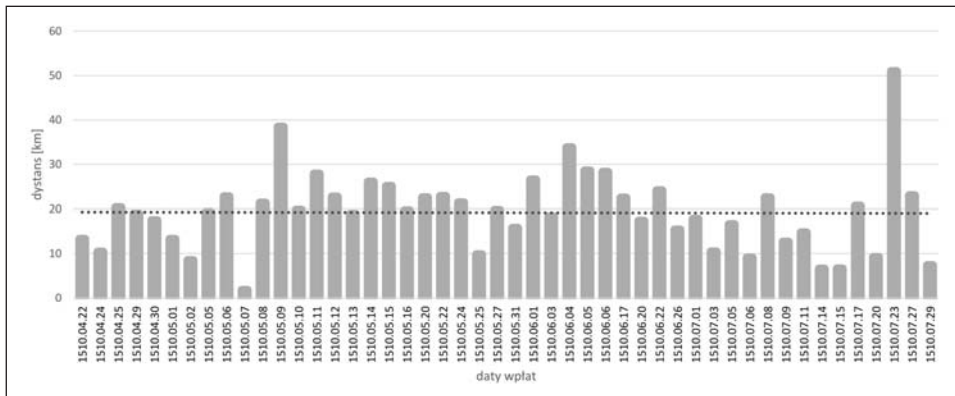
Mapa 2. Przestrzenne rozmieszczenie osad opłacających podatek w początkach 1510 r.
Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Map 2. The location of the hamlets paying the tax at the beginning of 1510.
Prepared by the author on the basis of his database

Wykres 5. Mediana wartości kilometrowych odległości dla poboru we wrześniu i październiku 1507 r. Linią kropkowaną oznaczono linię trendu.
Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Graph 5. The median of distances in kilometers for the collection in September and October 1507. The dotted line marks the trend.
Prepared by the author on the basis of his database

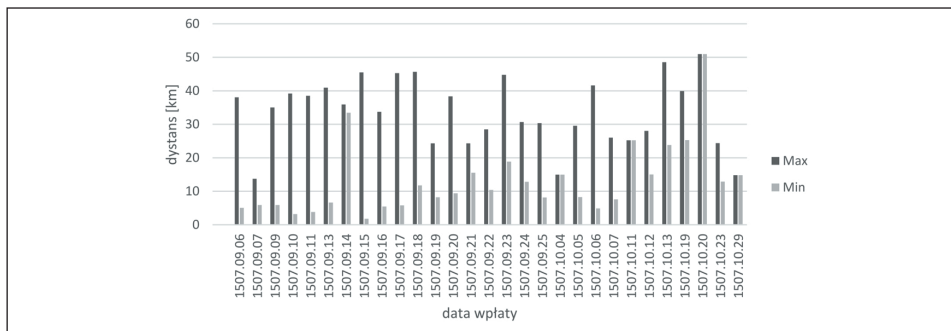

Wykres 6. Mediana wartości kilometrowych odległości dla poboru od końca kwietnia do końca lipca 1510 r. Linią kropkowaną oznaczono linię trendu.
Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Graph 6. The median of distances in kilometers for the collection from the end of April to the end of July 1510. The dotted line marks the trend.
Prepared by the author on the basis of his database

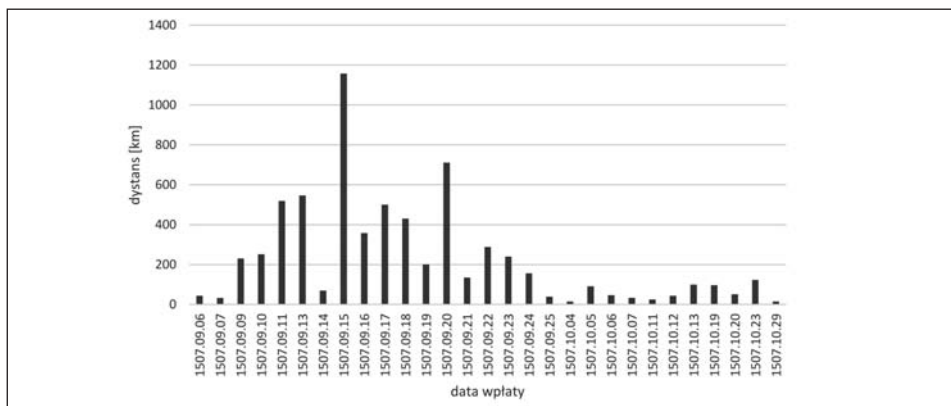
to odbicie m.in. w medianie oddalenia poszczególnych miejscowości od Kalisza, która — poza nielicznymi przypadkami — rośnie z biegiem czasu od 20 do 30 km⁹¹, czyli mieści się w zasięgu pozwalającym jednego dnia odbyć podróż w obie strony (wykres 5; por. wykres 6). Na podstawie analizy zamieszczonych map nie można wnioskować o istnieniu jakiegokolwiek odgórnego systemu (harmonogramu?) organizacji egzekucji świadczeń nadzwyczajnych. Rozproszenie osad obrazowane na mapach pokazuje, że każdorazowe dostarczenie poboru w danym

⁹¹ W tym przypadku wyższa lub niższa od stanu wyjściowego wartość trendu dla końca badanego okresu świadczy o słuszności czynionych tu obserwacji.

Wykres 7. Zestawienie maksymalnych i minimalnych wartości kilometrowych odległości dla każdego dnia poboru we wrześniu i październiku 1507 r.
Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Graph 7. A comparison of maximal and minimal distances in kilometers for each day of the collection in September and October 1507.
Prepared by the author on the basis of his database

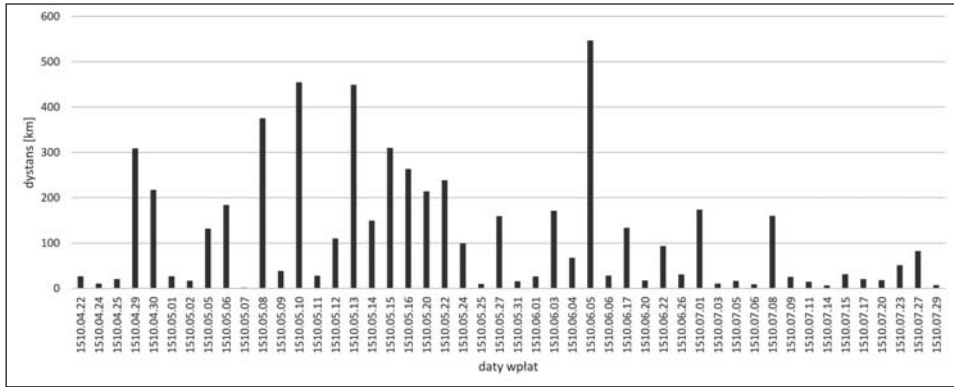

Wykres 8. Suma wartości kilometrowych odległości między wsiami opłacającymi podatek w danym dniu a Kaliszem w 1507 r. Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Graph 8. The sum of distances in kilometers between the hamlets paying the tax on a particular day and Kalisz in 1507. Prepared by the author on the basis of his database

dnia wynikało raczej z indywidualnych uwarunkowań poszczególnych członów wspólnot wiejskich, jak i osoby odpowiadającej za bezpośrednie przekazanie pieniędzy. Co więcej, porównując ten typ danych dla obydwu rejestrów widać, że dokumentują one pobory o nieco odmiennym charakterze. Bardzo duża liczba wpłat odnotowanych w połowie września 1507 r. może sugerować, że pobór ten miał być rozliczony w większości na święto Podwyższenia Krzyża (14 września) (wykres 8). Właśnie około tego dnia zaobserwowano wzmożony ruch do miasta: 9 września zapisano informację o 12 wpłatach, 10 września — 12, 11 września — 26, 13 września — 25 i 15 września — aż 49. O tym, że wtedy ściągano do Kalisza najwięcej mieszkańców powiatu, świadczy także zestawienie wartości maksymalnych i minimalnych pokonanego dystansu kilometrowego (wykresy 7–9). Pobór 1507 r. był jednak ściągany stosunkowo szybko i sprawnie — w niewielu przypadkach odnotowano wybieranie świadców od

Wykres 9. Suma wartości kilometrowych odległości między wsiami opłacającymi podatek w danym dniu a Kaliszem podczas poboru pierwszej raty podatku w 1510 r.
Oprac. własne na podstawie stworzonej bazy danych

Graph 9. The sum of distances in kilometers between the hamlets paying the tax on a particular day and Kalisz during the collection of the 1st installment in 1510.
Prepared by the author on the basis of his database

pojedynczych osad. Przyglądając się linii trendu, można nawet zaryzykować twierdzenie, że egzekucja została zasadniczo zakończona około 20 października. Zupełnie inaczej sytuacja wyglądała w 1510 r., w którym okres poboru podatku znacznie się przeciągał, co szczególnie dobrze widać na wykresie z medianą odległości (por. wykresy 6 i 9). W tym przypadku linia trendu utrzymuje się na poziomie około 20 km przez cały badany okres. Również niski jest odsetek osad opłacających świadczenia w tym samym dniu. Różnicę tę poza szalejącą wówczas zarazą można tłumaczyć także tym, że pobór pierwszej raty podatku został uchwalony w okresie najintensywniejszych prac rolno-hodowlanych w gospodarstwach, co zmuszało ludność wiejską do szybszego dostarczenia pieniędzy poborcom⁹². Istotne znaczenie musiały mieć także czynniki pogodowe, gdyż późnojesienne opady i zimowe zamiecie mogły utrudniać przemieszczanie się⁹³.

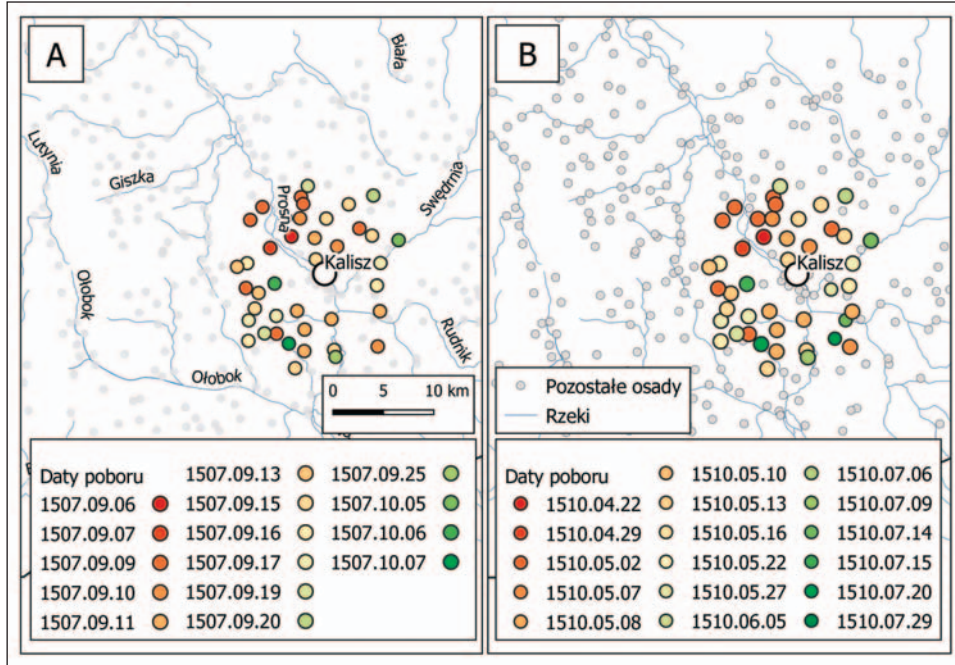
Z powyższych rozważań wynika, że raczej mało prawdopodobne jest, aby na przełomie XV i XVI w. istniał specjalny system poboru podatków nadzwyczajnych. Stosowano raczej doświadczenia wypracowane w związku z poborem poradnego. Za dostarczanie pieniędzy odpowiadały osoby reprezentujące poszczególne wsie lub właściciele. Przebieg egzekucji fiskalnej nie zależał od odległości osady do centralnego punktu powiatu, o czym przekonują dane dotyczące wybierania świadczeń we wsiach znajdujących się w najbliższym otoczeniu Kalisza, czyli o mniej niż 10 km od miasta (mapa 3). Świadczenia, niezależnie od odległości, służyły do miasta w tempie wynikającym z problemów życia codziennego, które — jak na razie — pozostają nieuchwytnie w tego typu badaniach.

2. Osoby przynoszące pobór

Pobór rozliczany *in manibus exactorum ad id designatorum* mógł być przynoszony przez różne osoby. Krzysztof Boroda w swojej książce poświęconej gospodarce Królestwa Polskiego w XVI w. stwierdził, że: „Do połowy XVI wieku szlachcic występował jedynie w roli zachodzący swych poddanych w sytuacji, gdy nie uścili oni w terminie podatku. Wskazuje na to jedno-

⁹² Guzowski P. 2007.

⁹³ Por. Kazusek S. 2014.

Mapa 3. Pobór świadczeń podatkowych w najbliższym otoczeniu Kalisza:
A — w 1507 r.; B — w 1510 r. Oprac. własne na podstawie przygotowanej bazy danych.
Dane fizjograficzne opracowane na podstawie Ziemie polskie Korony

Map 3. The collection of tax in the immediate vicinity of Kalisz:
A — in 1507; B — in 1510 r. Prepared by the author on the basis of his database.
Physiographic data drawn from Ziemie polskie Korony

znacznie pochodząca z 1523 r. instrukcją dla poborców, regulującą postępowanie w trakcie egzekucji podatkowej. Dopiero w drugiej połowie XVI w. szlachcic staje się pośrednikiem osobiście odpowiedzialnym za wyegzekwowanie podatku od poddanych. Było to wynikiem wprowadzenia obowiązku sporządzenia przez niego zeznania podatkowego (od 1532 r.), opatrzonego pieczęcią (od 1552 r.) i własnoręcznym podpisem (od 1563 r.)⁹⁴. Analiza rejestrów poborowych pokazuje, że sytuacja na początku XVI w. nie była tak jednoznaczna, jak pisze o tym Boroda na podstawie ustaw sejmowych i instrukcji starosty sanockiego. W spisie z 1507 r. w około 26% wpisów (157 z 597) odnotowano informacje o osobie, która dostarczyła pobór. Faktycznie największą grupę stanowili kmiecie (45%), jednak tuż obok nich plasowali się członkowie stanu szlacheckiego (43%). Pozostałe 12% to sołtysi, zarządcy (*dispensatores*), młynarze i trzy osoby nieprzypisane do żadnej z grup. Można w takim razie domniemywać, że kwestia regulowania należności fiskalnych była istotna dla szlachty, skoro przedstawiciele stanu opłacali podatki ze swoich dóbr zorganizowanych często w rozproszone przestrzennie klucze. Niemniej twierdzenie, że przed latami trzydziestymi XVI w. szlachcic (właściciel lub dzierżawca wsi) był zachodzącą ingerującym w pobór, może nie w pełni odzwierciedlać ówczesną sytuację. Warto dodać, że w analizowanym spisie w przypadku aż 48 miejscowości zadeklarowano opłatę z łańów sołtysich. Najwięcej wpłat (13) z tych wsi zostało przyniesionych przez sołtysów, cztery przez szlachtę i dwie przez kmieci. Na podstawie tej prostej statystyki

⁹⁴ Boroda K. 2016, s. 67–68.

można postawić ostrożny wniosek, że we wsiach sołeckich osobami zobligowanymi do dostarczenia poboru poborcom byli w pierwszym rzędzie właśnie sołtysi, którzy niekiedy byli zastępowani przez kmieci lub wyręczeni przez właścicieli lub dzierżawców danej osady. W jednym przypadku pieniądze przynieśli młynarze ze Zdunów, którzy opłacili pobór od sześciu kół młyńskich⁹⁵, zaś trzykrotnie nie określono przynależności stanowej regulujących należności⁹⁶.

Wszystkie osoby przynoszące pobór zobowiązane były do zaprzysiężenia tego faktu przed poborcą, co było odnotowywane na kartach źródła. W przypadku szlachty czasami podawano, że podatek został po prostu dostarczony: *solus dominus portavit*⁹⁷; innym razem oznajmiano, że opłacone łany były uprawiane (osiadłe) przez kmieci: *solus heres verbo fideli dixit quod tantum sunt possessionati*⁹⁸; lub zapisywano jedynie, że dana osoba zapłaciła w określonego arealu pewną kwotę: *item nobilis Albertus de 0,25 [mans]i 3 gr [solvit]*⁹⁹. Wpisy dotyczące chłopów funkcjonowały w dwóch głównych odmiankach — w pierwszej informowano o tym, że kmieć przyniósł i zaprzysięgł oddanie poboru: *Johannes kmetho portavit et iuravit*¹⁰⁰, w drugiej jedynie o zaprzysiężeniu i zadeklarowaniu, że łany we wsi były osiadłymi: *Jacobus villicus iuravit quod tantum sunt possessionati*¹⁰¹. Większość zapisek dotyczących kmieci zawierała informacje o tym, że oświadczone łany były zasiedziałe przez ludność wiejską. Formularz używany przez poborców do informowania o wpłaceniu świadczeń przez sołtysów zawierał zarówno elementy pochodzące z przysięg szlacheckich, jak i kmiecych¹⁰². Ponadto warto odnotować, że dostarczający pobór zobowiązani byli — przy deklarowaniu jakichkolwiek obiektów opustoszałych — do składania nadzwyczajnej przysięgi na Przenajświętszy Sakrament, co oznaczano formułą *tacto Sacramento*¹⁰³.

IV. Podsumowanie i perspektywy badawcze

Obserwacje poczynione na podstawie rejestrów powiatu kaliskiego z lat 1507–1510 pozwoliły na stworzenie pewnego wstępnego schematu objaśniającego obieg dokumentacji związanej z przeprowadzaniem poborów podatków nadzwyczajnych (ryc. 9). Trzeba podkreślić, że dotyczy on sytuacji z początku XVI w. i nie uwzględnia wielu reform z późniejszych dekad tego stulecia. Model opiera się na założeniu, że formularze (listy miejscowości) tworzone były przez urzędników podskarbiostwa nadwornego w Krakowie. Przyczyną ich tworzenia mogła być chęć zabezpieczenia przed nadużyciami ze strony poborców i podległych im urzędników, na przykład poprzez niewykazywanie części miejscowości znajdujących się w danym powiecie lub ziemi¹⁰⁴. Uzupełnianie spisu odbywało się stopniowo w trakcie przeprowadzania poboru, za co odpowiedzialni

⁹⁵ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 21: *molendinatores solverunt tributa regalia a 6 rotis per fertonem*.

⁹⁶ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 6v: *Thomas iuravit quod ita est*; AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 10v: *Mathias portavit et iuravit*; AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 18: *Mathias portavit*.

⁹⁷ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 10.

⁹⁸ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 11v.

⁹⁹ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 14v.

¹⁰⁰ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 5.

¹⁰¹ AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 18v.

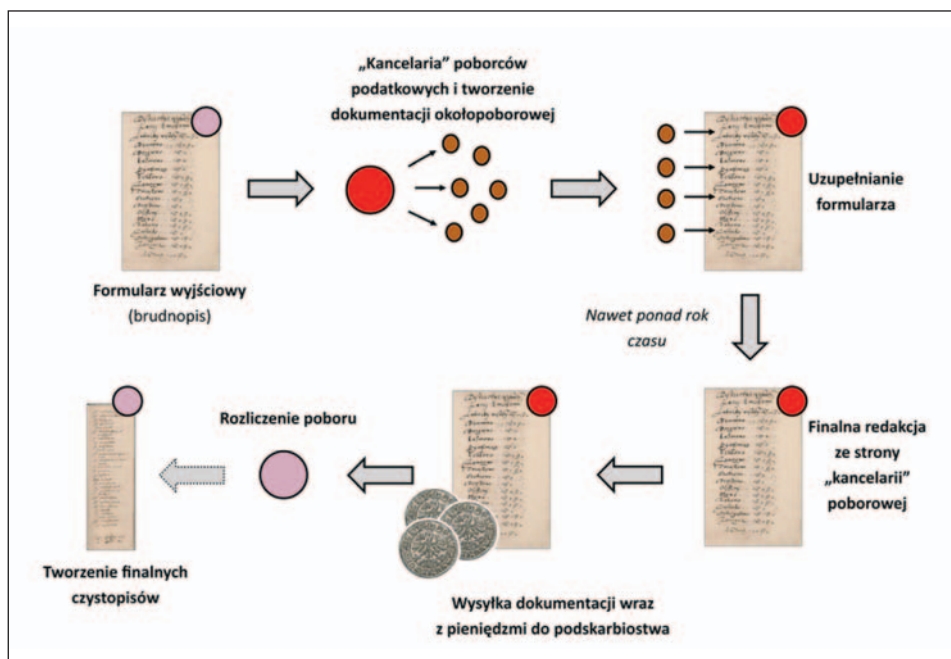
¹⁰² AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 7v: *scultetus iuravit quod tantum sunt possessionati*; AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 18: *scultetus verbo fideli dixit quod tantum sunt possessionati*; AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 20v: *Joannes scultetus portavit*.

¹⁰³ Np. AGAD, ASK I, sygn. 12, k. 2, 5–7, 12, 26–28. Por. Bartoszewicz A. 2017, s. 213.

¹⁰⁴ O innych próbach oszustw zob. Górska K. 1957. Nie należy jednak z góry interpretować każdego braku miejscowości (jednej lub kilku) jako przejawu oszustwa. Niektóre osady nie znajdowały się na kartach rejestrów poborowych dlatego, że wchodziły w skład większych kluczy dóbr płacących podatki niejako z góry. Z tego względu w spisach z lat 1507–1510 nie ma na przykład informacji o wsiach miejskich należących do Kalisza, por. Sowina U., Związek T., Panecki T. 2017, s. 319–320.

byli pisarze stanowiący personel podległy zapewne głównym poborcom podatkowym danej prowincji. Finalnie cała dokumentacja (także z materiałami okołopoborowymi — listami, a w późniejszym okresie także księgami rekognicji) musiała trafiać do Krakowa, gdzie była sprawdzana i po jej rozliczeniu składowana w skarbcu. Niektóre z rejestrów zapewne były przepisywane, wówczas brudnopisy służące na wcześniejszych etapach egzekucji mogły być niszczone. Model ten wymaga jednak dalszych badań nad skarbowością i zdecydowanie lepszego rozpoznania materiałów przechowywanych w oddziale I Archiwum Skarbu Koronnego.

W dalszych badaniach nad skarbowością doby jagiellońskiej z perspektywy źródłoznawczej należałoby podjąć kilka kolejnych zagadnień. Pierwszym (i najbardziej pilnym) powinna być analiza papieru, na jakim sporządzana była dokumentacja skarbowa¹⁰⁵, i postawienie pytania, czy pochodzenie i jakość materiału pisarskiego mogą mieć znaczenie dla poznania jej obiegu, a tym samym lepszego rozpoznania organizacji poboru. Ponadto uwagę należy poświęcić podliczeniom sum zebranego podatku, co pokazałoby poziom skrupulatności osób zaangażowanych w egzekucję fiskalną. Interesujące byłoby podjęcie próby zidentyfikowania „kancelarii” (grup pisarzy) uczestniczących w procesie ściągania podatków, m.in. poprzez analizy chemiczne atramentu używanego podczas przygotowywania list miejscowości i ich późniejszego uzupełniania. Potrzebne są również dalsze studia nad materiałami zawartymi w oddziale IV ASK, czyli rekognicjarzami. Wśród tych źródeł o charakterze okołopoborowym znajduje się przede wszystkim korespondencja szlachty, duchowieństwa i mieszczan z poborcami podatkowymi.

Ryc. 9. Uproszczony schemat obiegu dokumentacji poborowej przy przeprowadzaniu podatków nadzwyczajnych. Oprac. własne

Fig. 9. A simplified scheme of tax documentation circulation during extraordinary tax collection. Prepared by the author

¹⁰⁵ Por. Registrum. 2015, s. LXXI–LXXXII i tablice ze znakami wodnymi; Rábai K. 2020; Rábai K. 2021.

Liczę, że to studium i zaprezentowane w nim tezy zaowocują dalszą merytoryczną dyskusją nad źródłami bezpośrednio związanymi z przeprowadzaniem poborów, co doprowadzi nie tylko do lepszego poznania tych niezwykle cennych materiałów, lecz także pogłębi wiedzę o funkcjonowaniu państwa polskiego pod panowaniem dynastii Jagiellonów.

Adres Autora:

dr Tomasz Związek

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN

ul. Twarda 51/55

00-818 Warszawa

tzwiazek@twarda.pan.pl

© <https://orcid.org/0000-0002-5798-8203>

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych], ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], oddz. I, sygn. 6, 11, 12, 13.
- APPoz. [Archiwum Państwowe w Poznaniu], Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, sygn. Gr. 30.
- APPoz. [Archiwum Państwowe w Poznaniu], Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. Gr. 7.

Źródła i opracowania publikowane

- Bartoszewicz Agnieszka. 2017. *Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 124, z. 2, s. 209–235.
- Borek Arkadiusz. 2017. *Granice jednostek administracji kościelnej. A. diecezja gnieźnieńska i włocławska*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. II: *Komentarz*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa, s. 65–91.
- Boroda Krzysztof. 2014. *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 33, s. 21–38.
- Boroda Krzysztof. 2016. *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok.
- Boroda Krzysztof, Guzowski Piotr. 2016. *From King's Finance to Public Finance — Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, [w:] *Le Crisi Finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell'eta preindustriale. The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-Industrial Times*, Firenze, s. 451–470.
- Gieysztorowa Irena, Żaboklicka Anna. 1955. *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 3, z. 2, s. 338–355.
- Ginter Karol. 2008. *Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny*, Kraków.
- Gochna Michał. 2014. *Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w.*, „Studia Geohistorica”, nr 2, s. 143–150.
- Gochna Michał, Związek Tomasz. 2019. *Spatio-temporal aspects of the extraordinary tax collecting system in Greater Poland (1492–1613)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 80, s. 65–111.
- Górska Krystyna. 1957. *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, s. 185–189.
- Guzowski Piotr. 2007. *Kalendarz gospodarczy i finansowy knieci polskich na przełomie średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków, s. 36–49.

- Kazusek Szymon. 2014. *Sezonowość transportu lądowego i wodnego na ziemiach polskich w XVI–XVIII w. Wybrane aspekty analizy historyczno-statystycznej*, [w:] „*Mkną po szynach...*”. *Z dziejów transportu i komunikacji na ziemiach polskich na przestrzeni wieków*, red. T. Głowiński, R. Klementowski, Wrocław, s. 25–47.
- Kodeks. 1877. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań.
- Lustracja. 1961. *Lustracja poradlnego i rejestr lanów województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489*, wyd. J. Senkowski, „Teki Archiwalne”, t. 7, s. 69–214.
- Lustracje. 1999. *Lustracje i inwentarze dóbr królewskich powiatu konińskiego z XVI–XVIII wieku, cz. 1: lata 1511–1559*, wyd. P. Dembiński, A. Nowak, „Rocznik Koniński”, t. 13, s. 115–143.
- Nawrocki Stanisław. 1959. *Rejestr poborowy powiatu ostrzeszowskiego z 1441 r.*, „*Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza*”, t. 5, z. 1, s. 221–224.
- Pawiński Adolf. 1881. *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa.
- Rábai Krisztina. 2020. *Jagellonian Ledgers as Sources for Watermark Research and Paper History Studies: The First Papermills of East-Central Europe*, „*Średniowiecze Polskie i Powszechnie*”, t. 12 (16), s. 324–340.
- Rábai Krisztina. 2021. *The Usage and Acquisition of Paper in the Jagiellonian Courts, 1490–1507*, [w:] *The Paper Trade in Early Modern Europe. Practices, Materials, Networks*. red. D. Bellin-gradt, A. Reynolds, Leiden–Boston, s. 218–243.
- Registrum. 2015. *Mezi periferií a centrem jagellonského světa. Registrum dvořanů knížete a krále Zikmunda I. Jagellonského z let 1493–1510*, wyd. P. Kozák, K. Rábai, Opava.
- Rejestry. 2015. *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, nr 2, red. M. Słoń, www.atlasfontium.pl (dostęp 07.01.2020).
- Roty. 1974. *Wielkopolskie roty sądowe XIV–XV wieku*, t. 4: *Roty kaliskie*, oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław.
- Rutkowski Jan. 1909. *Skarbowość polska za Aleksandra Jagiellończyka*, „*Kwartalnik Historyczny*”, t. 23, z. 1–2, s. 1–77.
- Schlesisches Urkundenbuch. 1984. *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 3, wyd. W. Irgang, Köln–Wien.
- Schofield Roger. 2004. *Taxation under the Early Tudors 1485–1547*, Oxford.
- Słoń Marek. 2017. *Źródła pisane*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku, cz. II: Komentarz*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa, s. 20–28.
- Sowina Urszula, Związek Tomasz, Panecki Tomasz. 2017. *Kalisz w połowie XVI wieku*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku, cz. II: Komentarz*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa, s. 313–332.
- Szady Bogumił. 2017. *Granice jednostek administracji kościelnej. B. diecezja poznańska i wrocławska*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku, cz. II: Komentarz*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, Warszawa, s. 92–121.
- Szulc Tadeusz. 1988. *Organizacja poboru podatków pokoszyckich do połowy XVI wieku*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. 40, z. 2, s. 62–83.
- Szulc Tadeusz. 1993. *Sposoby wynagradzania poborców podatkowych w Polsce od schyłku XIV do XVIII wieku*, „*Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica*”, t. 56, s. 91–106.
- Volumina. 1996. *Volumina Constitutionum*, t. 1, cz. 1, red. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa.
- Warda Katarzyna. 2017. *Małomiasteczkowy locus scribendi w późnym średniowieczu. Przykład Radziejowa*, [w:] *Loca scribendi. Miejsca i środowiska tworzące kulturę pisma w dawnej Rzeczypospolitej XV–XVIII stulecia*, red. A. Adamska, A. Bartoszewicz, M. Ptaszyński, Warszawa, s. 63–99.
- Włodarski Bronisław. 2007. *Chronologia polska*, Warszawa.
- Wyczański Andrzej. 1952. *Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I: próby relucji polskiego ruszenia*, „*Przegląd Historyczny*”, t. 43, z. 2, s. 287–304.

Związek Tomasz 2013. *Najstarszy rejestr poboru nadzwyczajnego i szosu z 1507 roku z terenów powiatu konińskiego*, „Rocznik Koniński”, t. 18, s. 173–201.

Związek Tomasz. 2020. *Spatial Development of the 1507–1510 Plague in Poland and Its Consequences. Kalisz District Case Study*, „Journal of Environmental Geography”, t. 13, s. 1–12.

Opracowania niepublikowane:

Teki Dworzaczka. *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku*, <http://teki.bkpan.poznan.pl/> (dostęp 08.01.2021).

Ziemie polskie Korony. *Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych*, <http://atlas-fontium.pl/index.php?article=korona> (dostęp 11.02.2021).

